
Sobre l'autoria de les *Regles d'esquivar vocables*, encara per Antoni Ferrando

0. Objectius

La publicació de *Les «Regles de esquivar vocables» i la «qüestió de la llengua»*, d'Antoni M. Badia i Margarit (1999), ha marcat una fita important en l'estudi de la cultura catalana del Quatre-cents. El llibre pretén fornir al lector les claus decisives per a comprendre la gènesi, els criteris i la finalitat de les *Regles de esquivar vocables o mots grossers o pagestvols*, opuscle que, en ser publicat i estudiat per primera vegada (1950-1953), Badia, el seu editor, assignà bàsicament a Bernat Fenollar i a Jeroni Pau i que ara, en aquesta nova edició, atribueix de manera exclusiva a Pere Miquel Carbonell. Encara que el tema de l'autoria és secundari en relació amb el moll central del llibre —l'estudi filològic de les *Regles* i la seua contextualització historicocultural—, es tracta d'un aspecte que apareix i reapareix com un *leit motiv* al llarg del seu mig miler de pàgines. Ben mirat, no és tan secundari, ja que la nova proposta de Badia altera les perspectives que teníem sobre la situació cultural de les terres catalanes a la darrereria del segle XV, en centrar en un personatge tradicionalment considerat mediocre, l'arxiver barceloní Carbonell, la responsabilitat intel·lectual de la informació lingüística i de la formulació de la «doctrina sociolingüística» de les *Regles* —faig servir el mateix sintagma de Badia— i en limitar, per tant, la intervenció del prevere valencià Fenollar i del canonge barceloní Pau a la condició de «referents d'autoritat» (ps. 41, 87, 429). I tot això en uns moments en què València és la capital cultural de la Corona d'Aragó i en què la cort romana del cardenal valencià Roderic de Borja —vicecanceller de l'Església (1457-1492) i, per tant, la màxima autoritat de la Cúria pontifícia després del papa—, s'ha convertit en el principal pol d'atracció dels humanistes catalans, valencians i baleàrics.

El tema mereix una reconsideració, ja que els arguments de Badia, si bé han deixat ben establida en favor de Carbonell l'autoria de certs aspectes de la formulació material de les *Regles*, no permeten esvair tots els dubtes sobre la seua nova hipòtesi. Ben al contrari, han deixat oberts molts interrogants. Tants, que no em limitaré, ara, a repetir els

que vaig exposar públicament en l'acte de presentació del llibre de Badia, el 13 de gener de 2000, a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans.¹ El temps transcorregut m'ha permès noves indagacions i reflexions, fruit de noves lectures del suggestiu llibre del mestre Badia. Ara, no em concentraré només, com en aquella intervenció, en el paper de Carbonell (& 1), sinó que abordaré el de Pau (& 2) i el de Fenollar (& 3) i formularé una hipòtesi alternativa d'autoria (& 4). Ja avance que no puc oferir o que no hi ha, en l'estat actual de la recerca, cap resposta segura a aquest problema. Però si els arguments que exposaré a continuació contribueixen al debat i, per tant, a un millor coneixement del tema i de la situació cultural de l'època, em donaré per satisfet.

1. El paper de Pere Miquel Carbonell

1.1. Revisió del paper de copista de Carbonell

Com és ben sabut, les *Regles* consten de 325 entrades (d'acord amb la numeració de l'editor), de les quals les compreses entre els números 1 i 174 pertanyen a la versió original —en principi, doncs, un text acabat—, i les compreses entre els números 175 i 325, a una «Additió», que n'esdevé així una segona part. Segons les informacions que ens forneix el text copiat per Carbonell al ms. 69 de l'Arxiu Capítular de Girona,

a) Pau és la font d'informació, potser principal, de la segona part (encapçalada per la rúbrica, ratllada posteriorment: «Additió [...] feta per [...] Hyerònym Pau [...] e altres perferament pronuntians lo vulgar català») i un dels responsables dels criteris de correcció del conjunt de les *Regles* (fetes, segons el títol definitiu de l'obra, «a juy del reverend prevere mossèn Fenollar e misser Hierònym Pau e altres hòmens diserts catalans e valentians e prestantíssims trobadors»);

b) Fenollar és una de les fonts d'informació més importants de la primera part (fetes, segons el títol original, «a juy del reverend prevere mossèn Fenollar e altres hòmens [...]») i un dels responsables dels criteris de correcció del conjunt de les *Regles*;

c) La referència a «altres hòmens diserts catalans e valentians e prestantíssims trobadors» permet deduir que Fenollar i Pau no són els únics responsables de la informació i dels criteris de correcció de les *Regles*;

d) Carbonell intercalà en la primera part el comentari següent: «aquests vocables de *vaig anar* a misser Hierony Pau ne a mi, Pere Miquel Carbonell, no par sían bons vocables» (núm. 48), però no va incloure el seu nom entre els esmentats «hòmens diserts» i «trobadors».

En conseqüència, és ben explicable que ningú no hagués qüestionat obertament la posició inicial de Badia sobre el paper de mer copista de Carbonell. He dit «obertament» perquè, en realitat, altres especialistes, com Martí de Riquer, Germà Colón/Amadeu-J. Soberanas (1985), Mariàngela Vilallonga (1986), Abelard Saragossà (1992) i Josep Maria Nadal/Modest Prats (1996) ja van matisar l'opinió de Badia, insinuant una major inter-

1. En l'esmentat acte van participar també Mariàngela Vilallonga i el mateix Badia. Una versió més completa de la meua intervenció va ser exposada parcialment a París, el 8 de setembre de 2000, en el marc del XII Col·loqui Internacional de l'AILCC (4-10 de setembre). La recerca que ara presente s'inscriu en el marc del projecte d'investigació PB 98-1484, *La llengua de la Cancelleria reial de la Corona d'Aragó (1291-1516)*, de la DGICYT (Ministeri d'Educació i Cultura). Vull deixar constància del meu agraïment a Mateu Rodrigo i a Abelard Saragossà, per la lectura crítica que n'han fet, i a Jordi Castellanos i a Josep Murgades, per l'amable acollida a «Els Marges».

venció de l'arxiver barceloní. Concretament, per a Riquer (1964:353), la primera part «és una llista feta per l'humanista Pere Miquel Carbonell davant les obres sobre puresa del llenguatge que féu Bernat Fenollar»; per a Colón/Soberanas (1985: 52-53), «les *Regles* no s'han de prendre com una obra de Fenollar», sinó de Pau i de Carbonell, que «s'inspiraren en les prescripcions de Fenollar», bé que foren compilades per Carbonell amb el «desgavell més complet»; per a Vilallonga (1986:133), Carbonell, en la primera part, «hauria fet un extracte enumeratiu de mots blasmats» a partir de Fenollar, i, en la segona part, «podria haver estat l'artífex recol·lector de mots incorrectament emprats, sota la revisió de Jeroni Pau; llevat que relacionem aquest catàleg d'incorreccions catalanes amb aquell recull que Pompilio preparava, sens dubte ajudat per Pau pel que fa a Espanya: *Vastum opus omnium uocabulorum per naturas rerum, addens noua uocabula perpolite conficta, quae a uulgaribus a septingentis annis hactenus per Italiam, Galliam et Hispaniam et alias nationes latini nominis suborta sunt.*² La sobtada mort de Pompilio l'any 1491 impedí que aquesta obra veïés la llum, però Pau devia tenir material seleccionat que, transformat, podia reutilitzar en el catàleg que confegia Carbonell»; per a Saragossà (1992:112), hi hauria diferències de formulació entre la primera i la segona part, que en justificarien la doble autoria, bé que aquella, tot i ser atribuïble a Fenollar, presenta «comentaris» i «incrustacions» de Carbonell. En la seua recapitulació de la problemàtica de les *Regles*, Josep Maria Nadal i Modest Prats (1996: 574-588) relacionen l'èmfasi en la «llengua correcta» a la primera part i en la «llengua bona» a la segona part amb la doble procedència autorial del text i admeten la intervenció material de Carbonell en els termes apuntats per Colón/Soberanas.

1.2. Els arguments de Badia en favor de l'autoria «única» i «exclusiva» de Carbonell

Ara, Badia (1999:41) opina que Carbonell, en posar les *Regles* sota el «juy» personalitzat de Fenollar i de Pau, s'hauria acollit a uns «referents d'autoritat» i, en invocar genèricament el «juy» d'altres «hòmens diserts catalans e valentians», hauria recollit un «veritable estat d'opinió». No cal, per tant, que Carbonell hagués tingut cap contacte directe amb Fenollar, ja que aquell devia «estar al corrent de les activitats del seu col·lega valencià i del seu neguit per l'ennobliment de la llengua» (ps. 42, 156, 421 i 426). Amb tot, Badia reconeix que l'autèntic inspirador de les *Regles* i del seu ideari hauria estat Jeroni Pau (p. 74), i situa la seua formulació definitiva el 1492, poc després que Pau hagués tornat definitivament de Roma (p. 102). Encara que a *Lo procés de les olives*, de Fenollar, s'al·ludeix a una hipotètica *Sentència* o pronunciament seu en favor del llenguatge acuradament urbà, que potser és el mateix a què fa referència Jaume Gassull a *La brama des llauradors de l'Horta de València contra lo venerable mossèn Fenollar* (vegeu & 3.2.a), Badia considera que, si tal «imaginada *Sentència*» o tal pronunciament mai va existir potser es va limitar a una exposició oral, ja que no tenim cap constància documental de la seua formulació com a text escrit (ps. 77 i 83).

Descartada, per tant, la intervenció de Fenollar i vist que Pau mai no escriví cap text literari o erudit en vulgar, Badia no veu altra alternativa raonable que postular l'autoria «única» i «exclusiva» de Carbonell. Però, jutjant insuficient aquesta conclusió, aporta altres vuit arguments en favor de la seua hipòtesi, que tot seguit enumere succinctament:

2. Traducció de Badia: «Un vast recull de tots els mots, ordenats per grups de significats. Volia afegir-hi mots nous, correctament formats, que, des de fa set-cents anys fins ara, han anat apareixent en boca del poble, a Itàlia, la Gàl·lia, Hispània i altres nacions de llengua llatina.»

a) El ms. on Carbonell copia les *Regles* reproduïx també una llista alfabètica de 277 formes errònies que se solien usar en escriure en llatí, seguides de les formes correctes corresponents (ex.: «*venibo pro veniam*»), és a dir, amb el mateix mètode de presentació formal que el de les *Regles*. Per altra part, la formulació «apodíctica, eixuta i esquemàtica» de les *Regles* no s'adiu gens amb les «maneres lleugeres i facecioses de la poesia del grup de Fenollar» amb què Badia suposa que potser s'hauria materialitzat l'hipotètic pronunciament de Fenollar (p. 136).

b) Hi ha una manca de coincidència entre la immensa majoria dels mots exemplificats en les *Regles* i els de l'esmentada *Brama*, de Gassull, que s'ha suposat una mena de rèplica al pronunciament juvenívol de Fenollar (p. 137).

c) L'ús del sintagma «llengua catalana» aplicat al conjunt de català i a la darreria del segle XV no s'adiu amb els hàbits onomàstics dels valencians coetanis (p. 138).

d) Els criteris de correcció (defensa de la llatinització, la regularització i la modernització de la llengua i, per tant, refús dels vulgarismes, els dialectalismes i els arcaïsmes), els trets metalingüístics i certs temes recurrents de les *Regles* són idèntics tant en la part inicial com en l'«Addició». Per tant, «la unitat del text és verificable» (p. 140).

e) Carbonell fa aparèixer en totes dues parts, però sobretot en la tradicionalment atribuïda a Fenollar, diverses referències a l'onomàstica familiar: el seu nom personal Pere, el del cosí Jeroni i els de les dues esposes Engràcia i Eulàlia (p. 143).

f) Entre els topònims del domini lingüístic català, hi ha un clar predomini dels del Principat (3, enfront de 2 del Rosselló, 1 del País Valencià i 1 de Mallorca), que deixa entreveure un autor «cosmopolita, però ensems barceloní» (p. 146).

g) L'autor de les *Regles*, «assenyat i deductiu», ha tractat el tema «amb la serietat i rigor d'un científic» i, per tant, «lluny dels entreteniments poètics de Bernat Fenollar», que «en les seues obres s'havia manifestat més aviat lleuger i intuïtiu» (p. 147).

h) Finalment, Carbonell s'ha limitat a consignar que s'hi ha ajustat al «juy» de Fenollar, Pau i altres «hòmens diserts catalans e valencians». El seu comentari a *vaig anar* —on hi ha l'única menció explícita del seu nom— equival a proclamar-se «l'amo i l'autor» de l'obra i, si bé presenta la part atribuïda a Pau com a «feta» per aquest, considera Badia que es tractava d'un recurs del «veritable autor de les *Regles*» per a «atribuir-se una autoritat que, altrament, no tothom li hauria reconegut» (p. 148).

Establida així l'autoria material i intel·lectual de Carbonell, Badia aborda l'abast de la presència de Fenollar i de Pau en les *Regles*. Quant al primer, Badia creu que Carbonell n'hi va recollir el «programa sociolingüístic», és a dir, la defensa del *sermo urbanus* de les ciutats de Barcelona i València i del cultisme enfront del *sermo rusticus* de les diverses comarques del domini lingüístic (dialectalisme) i del tractament vulgar dels mots (vulgarisme). Un «programa» que l'arxiver barceloní hauria formulat a partir d'un «text escrit pel mateix Fenollar (si mai existí)» o, segons creu més segur, «d'alguns materials (notes, exemples), que devien passar de mà en mà o que eren coneguts per difusió oral», procedents de Fenollar o del seu cercle, però en cap cas una aportació «gaire copiosa» (p. 149). Pel que fa a Jeroni Pau, amerat com estava de l'ideari llatinitzant del Renaixement, n'hauria estat l'inductor i el «motor ideològic». Per tant, l'autor no podia ser ni Fenollar, potser «esclau» d'aquella «societat adotzenada» del País Valencià, ni Pau, el qual, «instal·lat a Roma, vivia retret i era un dels humanistes *durs*», sinó Carbonell, que era qui estava «més familiaritzat amb el parlar col·loquial de Catalunya i del País Valencià» (p. 150). L'explicitació del «programa sociolingüístic» i dels exemples del conjunt de les *Regles* correspon només a Carbonell, que així hauria tingut el mèrit «d'haver sostret el debat lingüístic als medis valencians del moment, on imperaven la miopia i la frivolitat» (p. 151).

I el lloc no podia ser altre que Barcelona, ja que «gràcies a Pere Miquel Carbonell, una empresa plena de possibilitats, que a València hauria correbut el risc d'ofegar-se o de dissoldre's en banalitats i facècies, trobà a Barcelona una eficaç vàlvula d'escapament que li permeté de germinar» (ps. 152).

Així doncs, totalment convençut de l'autoria única i exclusiva de Carbonell, Badia el presenta com a «humanista», «esperit selecte», «convençut de la unitat de la llengua», «docte en història i en lletres» (p. 146), en un mot, com un autèntic «fildleg, si més no per la vocació» (p. 417).

1.3. Els punts febles de la hipòtesi de Badia

Encara que Badia creu haver deixat ben establida l'autoria de Carbonell amb els vuit arguments suara sintetitzats, no en presenta cap prova apodíctica i, de fet, l'eficàcia provatòria de cada un d'aquests arguments és, en diferents graus, ben discutible:

a) La identitat de mètode de formulació de les *Regles* suggereix, certament, la redacció per una mateixa persona, però no n'implica necessàriament el mateix autor intel·lectual, i menys encara quan es tracta de textos, com les *Regles*, que solen seguir un mètode ben consagrat, el mateix que observem, per exemple, en obres relativament coetànies com les *Regole lingue florentine* (ca. 1442), de Leon Battista Alberti, o les *Regole grammaticali della volgar lingua* (ca. 1509, però publicades el 1516), de Francesco Fortunio. De fet, el mateix Badia (1999: 416) reconeix que el mètode de formulació de les *Regles* sembla derivat del que usa Paolo Pompilio a *De syllabis et accentibus* (1485).

b) La *Brama*, de Gassull, no té cap relació directa amb les *Regles*: únicament es fa resó d'una posició pública i ben coneguda de Fenollar, per bé que no és descartable que les coincidències de la *Brama* amb les *Regles* en alguns mots bandejats (*aidar, susara, mossèn-yer meu, peltrigar*, etc.) puguin tenir en la hipotètica *Sentència* de Fenollar una font comuna. Com que la desconeixem, no sabem fins a quin punt la *Brama* n'és una rèplica.

c) Al costat de la utilització dels sintagmes «llengua catalana» i «vulgar català», observem la reiteració de les dualitats «Catalunya o València», «lo vulgar català e valentià», «hòmens diserts catalans e valentians», insòlites en Carbonell i, en canvi, freqüents entre valencians.

d) Una «Addició», com l'atribuïda bàsicament a Pau, comporta raonablement una imitació dels criteris seguits en la part original de les *Regles*. La unitat del text, fàcilment explicable per la unitat de còpia i d'objectius, no implica, en principi, l'autoria intel·lectual de Carbonell. Podria implicar, igualment, la de Pau. El mateix Badia (1999: 152) reconeix que Carbonell hauria redactat les *Regles* «sota la inspiració profunda, directa i eficaç» de Pau.

e) La presència de noms propis de l'entorn familiar i amical de Carbonell s'ha de relativitzar: Pere, un nom ben corrent, és molt adequat per a il·lustrar la confusió de *a* i *e* àtones; Eulàlia, nom de la patrona de Barcelona, hi era molt freqüent, i Jeroni és el nom del principal protagonista explícit de les *Regles*. Només l'entrada «sancta Gràtia per dir sancta Engràtia» (núm. 58), afegida posteriorment pel copista, suggereix una interpolació atribuïble a Carbonell. Ara bé, l'arxiver barceloní, encara que designa la seua primera esposa indistintament amb els noms de Gràcia i Engràcia, prefereix el primer i és així com l'escrivi en diverses ocasions al mateix ms. que copia les *Regles*, tant en català («muller mia appellada Gràcia») com en llatí (*Epitaphium Gratiae, coniugis Petri Michaelis Carbonell*). Per analogia amb l'argument de Badia, també es podria aduir que l'exemplificació de «*fonoll per fenoll*» (núm. 24) suggereix el cognom del poeta valencià, tal com és al·ludit per Gassull i altres poetes coetanis (RIQUER 1964: 323-324), i que, per tant,

podria ser una prova de la intervenció autorial de Fenollar. Ja seria més forçat adduir que la presència dels noms Galceran (núm. 67) i Ot (núm. 68), l'un al costat de l'altre, suggereix els dels germans Galceran i Ot de Borja Montcada, cosins de Roderic de Borja, figures destacades en la vida municipal de la València de l'època (§2.3), i, doncs, un indicatiu més a favor de l'autoria de Fenollar.

f) La distribució territorial dels noms de lloc, que certament és prou equilibrada, prova sobretot una voluntat d'integració i no permet deduir-ne la procedència geogràfica de l'autor intel·lectual. Més encara: l'esment de Xàtiva, que en el context s'ha d'entendre com a referit no a la ciutat sinó a la governació de la qual procedeix Fenollar i la major part dels Borja coetanis, també podria suggerir una relació més estreta de les *Regles* amb aquests personatges; com també ho és l'esment del Grau de València, punt d'arribada i de partida de Roderic de Borja en la seua visita a la Península Ibèrica, el 1472-1473, i qui sap si també utilitzat per Pau en el seu viatge a València de ca. 1473-1474 (§ 2.1). Carbonell, de segur, no el coneixia sinó per referències d'altri, ja que sembla que no va eixir mai de Barcelona i del seu entorn pròxim.

g) Al costat del Fenollar «lleuger i intuïtiu» de la poesia satíricoburlesca, hi ha també el Fenollar que escriu lletres amoroses a l'estil de Corella, el que intercanvia versos amb Ausiàs Marc i el mateix Corella, el que compon obres de gran solidesa literària com la *Història de la Passió* o la *Contemplació a Jesús Crucificat*, el que avala traduccions en aritzada prosa per a Isabel de Villena, el que és encarregat d'organitzar i jutjar debats i certàmens, com el que donà lloc a les *Obres e trobes en llaors de la Verge Maria* (1474), etc. En pocs mots, Fenollar fou, com veurem (§ 3.1), un personatge central en la vida literària i cultural de la València de l'època, el paper del qual no es pot menystenir ni reduir, en la pràctica, a una sola faceta.

h) Semblen prou forçades les interpretacions que el mot «feta» de la rúbrica de l'«Addició» no signifiqui realment 'feta' o 'confegida' i que Carbonell haja renunciat a posar el seu nom entre els «hòmens diserts catalans e valentians» perquè l'eventual lector de les *Regles* n'acceptés millor l'autoritat lingüística. Si tothom veu en Carbonell un home vanitós, que vol passar a la posteritat associant el seu nom al de Pau, no s'explica que en cap moment no faça constar a les *Regles* que ell n'és l'autor o un dels coautors. No trobe convincent que l'esmentat afegit de Carbonell a propòsit de *vaig anar* (núm. 48) equivalga a proclamar-se «l'amo i l'autor» de l'obra, sinó més aviat tot el contrari, ja que contradiu les seues maneres de declarar-se autor i només sembla reflectir el resultat d'un contrast d'opinió amb Pau sobre materials que ni li pertanyen.

És cert que, a pesar de totes aquestes reserves, es podrien adduir dos nous arguments en favor de l'autoria intel·lectual d'un barceloní com Carbonell:

— en la part atribuïda a Fenollar, aproximadament el 30 % de les correccions lingüístiques que s'observen, com ja va fer veure Saragossà (1992: 95), afecten problemes concrets del parlar de Barcelona (com *Pera*, *murtra*, *poder* 'potser', etc.), que no fan sentit a València; i

— en comentar certs castellanismes, l'autor de la segona part parteix preferentment d'adaptacions fonètiques alienes al parlar valencià (*rotidol*, *supdtil*, *sembreiro*), que suggereixen una formulació barcelonina de les *Regles*.

Tanmateix, aquestes mateixes constatacions no proven tampoc l'autoria intel·lectual de Carbonell, ja que:

— la part atribuïda bàsicament a Fenollar presenta uns quants exemples (*perea*, *unflat*, *peixcador*, etc.), que afecten problemes més concrets de València i tampoc no fan sentit a Barcelona;

— Pau també és barceloní, i no hi ha cap raó sòlida per a negar la seua intervenció sobre la primera part (potser implícita sota la fórmula genèrica d'«hòmens diserts catalans e valentians») i l'autoria bàsica sobre l'«Additió», que li reconeix explícitament Carbonell.

Comptat i debatut, crec que hi ha raons serioses per a qüestionar la responsabilitat autorial de Carbonell sobre les *Regles*.

1.4. Altres possibles objeccions a l'hipotètic paper autorial de Carbonell

Si les reserves suara exposades projecten dubtes seriosos sobre la hipotètica intervenció autorial de Carbonell damunt les *Regles*, l'examen de la biografia humana i intel·lectual del nostre arxiver i de les dades i els criteris de correcció que s'hi manegen els acreixen més que notablement. I això per raons com les següents:

a) Carbonell demanava freqüentment als seus amics poetes que li dediquessin versos «*in quo nomen et cognomen contineatur*». Encara que això pot ser interpretat com un tribut a la cultura humanística, la manera com Carbonell busca el més mínim pretext per a posar el seu nom en un lloc digne en qualsevol obra amb què ha tingut alguna cosa a veure (MAYER 1979: 300) bastaria per a qüestionar la hipòtesi que fos l'autor de les *Regles*, ja que un afegit, com a mer comentari, no sembla una manera o un lloc digne per a fer-hi aparèixer el seu nom. El mateix Badia no s'està d'afirmar que l'arxiver barceloní tendia a deformar situacions i a arreglar-se les coses a la seua manera a fi «de fer-se quedar bé ell mateix o de posar-se en primera línia en qualsevol afer» (BADIA 1999: 420).

b) Carbonell tendeix a apropiari-se materials d'altri, fins i tot del seu cosí Pau. Així, a *De uiris illustribus catalanis*, si bé fa constar al preàmbul que «*quorum quaedam ex fragmentis contribuli mei Hieronymi Pauli iurisconsulti excerpta*» [alguns dels seus fets han estat extrets d'entre fragments del meu compatriota el jurisconsult Jeroni Pau], posa exclusivament sota el seu nom uns materials fornits en bona part per Pau, ja que, com veurem (§ 1.4. i), és generalment molt parc en dades sobre els personatges no vinculats a Barcelona. I, en relació a les *Cròniques d'Espanya*, Rubió (1984:463) ens adverteix que no tan sols s'apropià «moltes més fonts de les que taxativament declara», sinó que «avui ens és difícil d'apreciar la intensitat que pogué assolir la intervenció de Jeroni Pau com a corrector del seu llibre». Vista aquesta actitud, és inexplicable que Carbonell, si era l'autor de les *Regles*, hagués deixat de posar el seu nom entre els «hòmens diserts catalans e valentians» als quals n'atribueix els criteris correctius.

c) En la coberta del ms. que conté les *Regles* es fa constar que tot ha estat escrit per Carbonell («*per totum manu mea scripsi*») i que és autor d'una part i compilador d'una altra («*partim est compositor, partim recopilator Petrus Michael Carbonellus*»). Atès que a les *Regles* Carbonell no apareix com a «*compositor*» i que, en la resta del ms., cada vegada que ho és no deixa d'afirmar-ho, s'hauria d'entendre que només en fou «*recopilator*». Moltes altres dades del mateix ms. ho corroboren. Així, en els folis immediatament anteriors a la *Descriptio Regionum Urbis Romanae* apareix, anònimament, el diccionari d'abreviatures que Carbonell utilitzava per interpretar les inscripcions que Pau li enviava des d'Itàlia. Doncs bé, l'esmentat diccionari no pot ser obra de Carbonell, sinó que ha de ser un dels textos que Pau li envià, ja que també és reproduït, anònimament, entre les obres de Pau copiades per Hartmann Schedel en un ms. de la Bayerische Staatsbibliothek, de Múnic (VILALLONGA 2000: 652).

d) Carbonell, a les *Cròniques d'Espanya*, reitera una i altra vegada fórmules autorial i referències a la intervenció de Pau com les següents: «Ab lo qual misser Hierònym Pau, e legint yo los cosmògraphos e històrichs aprovats, é trobat de tota

aquesta gesta la clarícia e medul·la» (ed. ALCOBERRO 1997, I: 172), «Açò sembla al dit misser Hierònym Pau e a mi [...] no contenir veritat» (I: 174), «com ha dit a mi lo dit misser Hierònim Pau (corrector de les coses de les quals yo fas menció en XXII capitols en la present història scrits)» (I: 176), «Admiració molta dóna a misser Hierònim Pau e a mi, componedor de la present història» (I: 181), «com al dit misser Hierònim [Pau] e a mi par ésser coses apòcriphes» (I: 183), «tot lo que yo he scrit, dels gotths reys fins al rey En Pere terç, ha legit e corregit dit misser Hierònim Pau» (I: 184), «É deslberat yo, Pere Miquel Carbonell, [...] descriure así breument» (I: 185), «e yo, qui fas la present història, he trobat» (I: 211), «en aquesta mia història serà digne cosa venir primer a parlar» (I: 235), «é delliberat yo, desusdit archiver, qui los dits privilegis he vist, tengut e legit, fer-ne trasumptos e incertar ací aquells de mot a mot» (I: 259), «lo qual misser Hierònym Pau, qui n'és estat causa de compondre-la yo [aquesta Crònica]» (II: 264). En poques paraules, Carbonell remarca una i altra vegada, amb un insistent «yo» autorial, que ell és el «componedor» de l'obra, mentre Pau n'és el «corrector». També adopta un to personalíssim en les observacions autògrafes marginals que a vegades anota en els seus treballs de còpia, com quan escriu: «Aquesta scriptura és per mi ab ruïna tincta e cuytadament e ab gran fret escrita» (*Opúsculos* I: 86). És, per tant, molt cridaner el contrast entre aquestes fórmules i referències autorials, tan precises i insistent, i la manera com apareix el seu nom a les *Regles*.

e) Una redacció apressada, «tal com raja» (BADIA 1999: 98, 361), pot explicar diversos lapsus (com escriure *cognon*, ometre l'article literari en «es pa per [lo] pa» o repetir, en alguna ocasió, la preposició *per*) i, en el cas d'un copista catalanooriental com Carbonell, nombroses confusions d'àtones (com en *mergallons*, *marmassor*, *regle*, *sanya*, *manester*, *culgar*, *cluquer*). Però en les *Regles* hi ha «tants errors materials i tantes distraccions» (BADIA 1999: 98) que només podem concloure que Carbonell no sempre entenia el que copiava. Així, a més dels nombrosos exemples ja adduïts per Saragossà (1992:100-103), s'hi poden afegir els que fa notar el mateix Badia (1999:107-133), que són en part autocorrecions del copista, com *Sebria* escrit damunt de *Cebrià*, *melancolia* damunt de *malancolia*, *Catherina* damunt de *Chatherina*, *te açò* damunt de *te axò*, *garrit* damunt de *garit*, *guant* damunt de *gint*, *perenoliar* damunt de *pernoliar*, *Cistell* damunt de *Castell*, etc. També observem mots, variants formals i expressions estranyes, sovint no documentats o a vegades fantasmals, com *gerar* (garar?), *teich* (te-sich?), *entensmés* (entremetres?), *bramadari* (dramadari?), *Barlambau* (?), *moxpegó* (?), *nerenny* (naray?), *Nen* (Ment), *expernuictiar* (experunictiar?) o *estrux* (escruix?), la major part dels quals concentrats, potser ben significativament, en la primera part, ja que la versió original de les *Regles* podria haver estat enviada a Carbonell des de Roma i sembla que no va ser contrastada amb Pau fins al seu retorn definitiu a Barcelona, el 1492. Si tenim en compte els criteris i la pràctica habitual de Carbonell en els seus textos autògrafs, hem de convenir que algunes exemplificacions de les *Regles*, com «*algotzir* per dir *algozir*» (núm. 114) o «*circa* ha dos anys per *cerca* ha dos anys» (núm. 297), s'han redactat molt probablement en sentit contrari als criteris de l'hipotètic original. Hi ha, encara, contextos que suggereixen un trasllat erroni, com quan escriu «*hom* per *home*» (núm. 7), que hauria de ser «*hom[a]* per *home*», o quan escriu «En los masculins, ab *a*» (núm. 325), que hauria de ser «En los masculins, ab *e*», segons ja va observar Albert Rossich (1995: 122). Tot plegat sembla confirmar el caràcter de còpia del treball realitzat per Carbonell i posa en entredit l'afirmació de Badia (1999:97) que «les *Regles* no han tingut uns apunts previs que hagin pogut ésser trafegats al manuscrit».

f) Carbonell usa, ben sovint, variants formals, construccions i criteris contraris als recomanats a les *Regles* o, simplement, els barreja. El mateix Badia (1999:334) addueix el cas de «ruïna tincta» (& 1.4. d), que contradiu la prescripció de la invariabilitat de *ruïn* (núm. 216). Aquestes incongruències, tanmateix, no són insòlites en la història de la lingüística o de la literatura, però difícilment en podrem trobar tantes com en el corpus de Carbonell, que en gran part ens ha arribat autògraf. Així, a les *Cròniques* (redactades entre 1495 i 1513), llegim variants proscriutes com *lavors, vuy, gigant, lexar, servey, remey, Gordi, Pascha, coman, pos, perdon*, en lloc o al costat de *leshores, vuy, gegant, dexar, servici, remedi, Jordi, Pasqua, comane, confie, estime*, i observem mots i criteris condemnats a les *Regles* com són o com il·lustren *esguard, devallar, Gyrona, Perpenyà, correctes* 'corregides', *pitxer, encenay, homeyer*, etc. I també a la *Dansa de la mort* (1497) trobem paraules, construccions i variants proscriutes com [*jo*] *trop, jaquir, vuy, de dos en dos, esturment, serveys, alutzirs*, mentre que a *De exequiis sepultura et infirmitate regis Ioannis secundi* (1479-1517) veiem formes com *circa, musclo, vuyt, ratpinyat, destrempat, servey, janer, llavors, polzo, alutzir, Cistell, xiprer*, etc., en oberta contradicció amb els criteris de les *Regles*. La mateixa tònica presenta el seu epistolari. En pot servir de mostra la carta a Bartomeu de Verí, copiada el 8 de desembre de 1492, que reproduceix Alcoberro (1997, II: 260-263), on llegim *lavors, devallava, dejús, dix, alutzir, vuy* i *no.m cur*, entre altres exemples. I tot això sense comptar els nombrosíssims casos de confusions d'àtones, que, com hem vist (& 1.4.e), trobem fins i tot en el ms. de les *Regles*. En tota la documentació de Pau que Carbonell rep d'Itàlia el nom d'aquell apareix transcrit fixament amb *-m* final (BADIA 1999: 142). Aquest és el criteri que prescriuen les *Regles* (núm. 58) i el que hi apareix tant al títol definitiu com a la rúbrica de l'«Addició». En canvi, Carbonell escriu *Hierony* en el seu comentari a *vaig anar*, interpolat a les *Regles* (núm. 48). Una contradicció que potser no és el reflex d'una simple distracció de Carbonell. Tanta incongruència textual difícilment pot avalar la hipòtesi que és l'autor de les *Regles*.

g) El vocabulari religiós de les *Regles* no és solament nombrós (*màrtir, paradís, delme, primitia, església, sanct Ment, quaresma, combregar, contritió, preïch, sermó, Btblia, bisbe, orde de Cistell, me'n penit, sponsalici, purgatori, infern*, etc.), sinó especialitzat, més propi d'un eclesiàstic que d'un seglar. Confirmen aquesta impressió les precisions sobre les diferències semàntiques entre *passió, passi* i *passia* («la *passió* de Jesuchrist se canta, no la *pàssia* ne el *passi*», núm. 222) i entre *reina* i *regina* («lo vulgar català e valentià és dir *reyna*, car *regina* no's diu sinó en cobles o per troncs per los predicants la paraula de Déu, com ara: O, Regina del Cel», núm. 291), o les informacions sobre la sinonímia entre *confés, confessor* i *penitencier* (núms. 128 i 129) i entre *experunciar, extremunciar* i *pernoliar* (núm. 157). Bé que devot, Carbonell, a diferència de Fenollar i de Pau, no era eclesiàstic.

h) L'abast territorialment integrador de les *Regles* contrasta amb l'actitud barcelonocèntrica de Carbonell que s'observa en les seues obres i anotacions. Així, en les *Cròniques d'Espanya*, la conquesta de València és tractada quasi de passada i, en una de les seues habituals notes autògrafes sobre els materials no principatins de l'Arxiu Reial de Barcelona, comentada per Martínez Ferrando (1961:80), Carbonell afirma, amb un to displicent —bé que comprensible—, que, vist que la creació dels nous arxius reials de València i d'Aragó «tot aquest Arxiu han desmembrat en gran dan del senyor Rey e de la sua règia cort, e de tota la república», ha decidit, «ab bon perdó dels legidors», de no continuar perdent el temps catalogant els documents referents als «dits regnes e terres». També és molt escassa l'atenció que dedica als tres personatges valencians i dos

mallorquins biografiats a *De uiris illustribus catalanis*, tot i ser una obra redactada sota la inspiració i amb dades de Pau.

i) Badia repeteix en diverses ocasions (ps. 41, 421, 426, etc.) que Carbonell estava al corrent de la vida cultural de València, però no n'addueix cap prova. De fet, no consta la seua participació en cap certamen o debat celebrat fora de Barcelona, ni que hagués eixit mai de la seua Barcelona nadiua i, en el cercle de les seues amistats, no es documenta cap valencià. A la darrereria del segle XV, els «trobadors» catalans i mallorquins que aspiraven a guanyar fama com a tals acudien a València. En canvi, no es coneix la presència de valencians en els certàmens coetanis de Barcelona o de Palma. Les informacions sobre almenys dos dels tres únics valencians biografiats al seu *De uiris illustribus catalanis* semblen procedir de Pau, ja que Carbonell difícilment podia conèixer Bartomeu de Gerb, natural de Lliria, que es forma a Bolonya i resideix a Roma, i Joan de Bònia, mestre en arts i medicina, que també es forma a Itàlia i esdevé metge de Renat d'Anjou. Només el tercer valencià, Joan Ferrando, prior agustí de Tortosa i capellà del Magnànim a Nàpols, té una vinculació directa amb Catalunya.³ El mateix Carbonell reconeix que depenia en part d'uns «*excerpta*» de Pau, que no deriven exclusivament de l'*Epistula de Hispaniarum uiris illustribus* (no posterior a 1475), ja que ací Pau només ens parla de dos valencians: l'esmentat Gerb i Joan Llopis. Remarquem, finalment, que en la susdita antologia biogràfica Carbonell no sols desconeix lletraferits valencians en vulgar tan insignes com Ausiàs Marc, Joan Roís de Corella o el mateix Bernat Fenollar, sinó també en llatí, com l'humanista Joan Serra, el famós teòleg Jaume Peres, bisbe auxiliar de València, o Joan Esteve, escrivà de la Cancelleria reial, ja documentat com a tal el 1448 a Nàpols, autor del *Liber elegantiarum* (ca. 1472, però editat el 1489). En relació amb Serra, la ignorància pot ser justificable, atès que passà gran part de la seua vida fora de la seua pàtria i de Roma (VILALLONGA 2000). En el cas de Jaume Peres, de qui Carbonell reproduïx una carta a *Cròniques d'Espanya* (ALCOBERRO 1997, i: 256), o de Joan Esteve, ja no ho és tant. Difícilment podria estar familiaritzat amb la vida cultural de València i amb el seu «parlar col·loquial» qui mai no hi havia posat el peu ni tractat valencians (ALCOBERRO 1997, i: 22-31).

j) Al segle XV, la llengua col·loquial de cada territori històric català consolida unes clares preferències diatòpiques, fins i tot en registres acurats. No totes aquestes preferències diatòpiques poden ser considerades aleshores com a dialectalismes absoluts, ja que persistia una intercomunicació cultural plena entre els diversos territoris de llengua catalana, que en garantia arreu l'ús escrit, la coneixença passiva i fins i tot l'ús oral de les solucions no preferides. Per exemple, *talent*, mot present a les *Regles*, ja havia esdevingut una preferència diatòpica mallorquina, però no per això havia deixat de ser usat en el català continental de l'època, bé que bàsicament en els registres literaris. Atès que s'ocupen sobretot del bon català parlat, les *Regles* són un testimoni impagable de la consolidació de certes preferències diatòpiques i d'alguns dialectalismes incipients. La desconeixença de Carbonell del parlar valencià s'adiu ben poc amb la riquesa de da-

3. Gerb i Bònia eren astròlegs i matemàtics. Gerb, que també era teòleg, es va fer famós per la polèmica que va mantenir a Bolonya, el 1471, amb el polonès Jacobus Zalesie a propòsit del seu tractat sobre les equacions dels dies i les seues causes. Bònia, autor d'un *Liber dietarum*, d'una versió «*ex arabico in ydionoma valentinum*» d'un sexagenari (*Lectura del sextant*) que posseïa un alfaquí de Paterna (1456) i d'una versió al llatí (*Sexagenarium instrumentum*) del mateix tractat, dedicada a Ferran Valentí (1464), fou nomenat professor de l'Escola de Cirurgia, de València, durant el curs 1483-1484, en substitució de Ferrer Torrella, i encara hi vivia, el 1485.

des diatòpiques que ens ofereixen les *Regles*, sobretot en la primera part. L'inventari de la seua biblioteca tampoc no permet deduir que Carbonell mostrés un gran interès per la lexicografia catalana. I el mateix Badia (1999: 425) no s'està de reconèixer que el nostre arxiver no sabia escriure «la llengua amb elegància ni finor», que era precisament un dels objectius de les *Regles*. No puc, per tant, compartir el seu parer (1999:175) que «la vastitud de la cultura de Carbonell li permetia improvisar sobre qualsevol mot de la llengua» i, més encara, si tenim en compte que els nostres millors lexicògrafs contemporanis reconeixen tenir poca o nul·la informació sobre un bon nombre dels exemples de les *Regles*. Per constatar-ho, només cal llegir els comentaris filològics del mateix Badia (1999: 211-395).

k) Una bona part dels mots comentats a les *Regles*, com *longaniça*, *margallons*, *serigot*, *postero*, *toussa*, *odà*, *sanalla*, *scabell*, *mortero*, *tripajoch*, *tabustol*, etc. no apareixen en l'obra coneguda de Carbonell i són aliens al tipus de vocabulari que podem esperar d'un arxiver i copista de textos cancellerescos i d'autors clàssics com era ell.

l) Ja ha estat remarcat (& 1.1) que la primera part de les *Regles* s'havia concebut com un text acabat. L'«Addició» deu haver-se elaborat a la vista de la primera part, com una mena de complement de les seues normes i, sobretot, dels seus exemples. Com a «addició» que és, adopta una terminologia semblant i els mateixos criteris de correcció, tot garantint així la coherència del conjunt. Des d'aquesta perspectiva, té sentit ple l'afirmació de Badia (1999: 139) que «ambdues parts de correccions s'assemblen com dues gotes d'aigua». Ara bé, també s'observen diferències ben perceptibles. La primera part es caracteritza per l'explicitació del «programa sociolingüístic» de les *Regles*, per una formulació rudimentària de «regles lingüístiques» (SARAGOSSA 1992: 90), per una insistència en la llengua «correcta» (NADAL/PRATS 1996: 574-588) i per una atenció important a la variació diatòpica del conjunt del domini lingüístic. L'«Addició» se singularitza, en canvi, per una major insistència en les bones maneres de parlar la llengua —la «llengua bona» de què parlen Nadal/Prats—, per una major atenció a la fraseologia i a la interferència lingüística i per una major concentració en l'oposició dialectal Barcelona/València. Per tant, jo no compararia les dues parts a «dues gotes d'aigua». En tot cas, la relativa similitud entre totes dues parts no comporta necessàriament que l'autor del conjunt siga Carbonell.

1.5. El discutible «eix Barcelona-València»

Adduiré, finalment, una darrera objecció a la hipòtesi de Badia, que, per la seua complexitat i per la seua rellevància dins el conjunt d'aquestes argumentacions, mereix aquesta consideració a part: és inversemblant que Carbonell postulés un «eix Barcelona-València» com a pauta de correcció lingüística. Una lectura atenta de les formulacions metalingüístiques i de les recomanacions prescriptives de les *Regles* no sembla avalar tan clarament un tal eix. En realitat, les *Regles* rebutgen el parlar de «payssos de Catalunya o València diversos dels catalans», és a dir, el *sermo rusticus*. «Catalans» serien, per tant, els llocs urbans. I, al XV, hi havia, al costat de València i Barcelona —els nostres nuclis urbans per excel·lència—, altres ciutats prou més petites, però amb vocació urbana (Tortosa, Palma, Oriola, Tarragona, Girona, Lleida, Xàtiva, etc.). És cert que, a efectes pràctics, l'àmbit del *sermo urbanus* se circumscriu a València i a Barcelona, però no és menys cert que *difficilmente* poden ser invocades com a norma ortològica, morfològica i lèxica del català dues modalitats de parlars urbans que s'oposen en nombrosos aspectes. La norma implica una tria, i les *Regles* en fan una. Quina ha estat l'opció de les *Regles*?

La resposta a aquesta pregunta només ens la pot donar l'anàlisi estadística de les prescripcions més diatòpicament connotades de les *Regles*. Ens caldrà, per tant, prescindir dels cultismes literaris aleshores en ús (tipus *màrtir*) i dels peculiars de les *Regles* (*comunicar* 'combregar', *murmurar* 'renyar'), dels vulgarismes generalitzats (tipus *abre*), dels arcaïsmes sense connotacions geogràfiques (tipus *jus*), dels pocs casos de preferències baleàriques (*es/sa*, *birbe*, *toyssa* i algun més) i nord-occidentals (*anave*) i dels barbarismes clars (tipus *sombrero*), i limitar el nostre examen als «vocables» susceptibles d'una oposició fonètica, morfològica o lèxica entre les preferències del *sermo urbanus* de Barcelona i les del *sermo urbanus* de València. Unes preferències perfectament deduïbles a partir de l'anàlisi dels textos no literaris i dels manuscrits d'obres literàries coetànies, com el *Jardinet d'orats*, el cançoner de Masdovelles, el cançoner del Marquès de Barberà, el còdex maiansià de les obres de Corella, el còdex vaticà de l'*Espill*, de Jaume Roig, etc. Heus ací les conclusions que n'extrac:

— de les 45 «regles» de la primera part que podrien respondre a l'esmentat criteri, 37 (*Pere*, *masseta*, *ànimes*, *murta*, *temprat*, *latrines*, *fenoll*, *tapt*, *tapt* 'soc', *cànem*, *canó*, *alçar*, *per ventura*, *molt* 'gaire', *aní*, *melancolia*, *oncle*, *guant*, *quatre*, *quaresma*, *umplit*, *só*, *es* '[tu] ets', *capoll*, *aigua*, *siringa*, *serigot*, *brossat*, *veguer*, *esvetlar*, *colp*, *clot*, *rabosa*, *fillol*, *tallar*, *tots ensem* i *pernoliar*), és a dir, el 80 %, s'hi resolen d'acord amb les preferències del parlar col·loquial de València, i 9 (*pobresa*, *té*, *inflat*, *nosaltres*, *genoll*, *gener*, *mascarat*, *pescador* i *merlet*), és a dir, el 20 %, amb les del parlar col·loquial de Barcelona (bé que només relativament, atès que també s'hi pronunciava *jonoll* i sovint s'hi escrivia *janer*);

— de les 31 «regles» de la segona part que podrien respondre a l'esmentat criteri, 29 (*tòs*, *Joan*, *juliverd*, *odà*, *soriguer*, *rata penada*, *cossegues*, *simple*, *tartamut*, *cabàs*, *bajania*, *ruïn cosa*, *penjoll*, *flaviol*, *coneixes*, *altre*, *muscle*, *Sanxo*, *alçau*, *medir*, *xinxà*, *hui*, *restoll*, *un poquet de*, *acertiar*, *papelló*, *colgar*, *tea* i *ame*), és a dir, el 94 %, s'hi resolen d'acord amb les preferències del parlar col·loquial de València, i 2 (*salnitre* i *paraire*), és a dir, el 6 %, amb les del parlar col·loquial de Barcelona.

L'adscripció diatòpica d'aquestes 76 formes recomanades mereixen alguns comentaris:

a) En uns quants casos, l'adscripció diatòpica, que s'ha fet tenint en compte les dades que aporta el llibre de Badia (1999) i les precisions que hi ha fet Colón (2001), es pot relativitzar per consideracions diafàsiques i diastràtiques, però no deixa de respondre a unes tendències ben documentades. Així, la constatació del predomini en el parlar col·loquial de València de la pronúncia [no'zàtres] de *nosaltres*, a partir de la recurrència de *nosatres*, molt minoritària però prou sistemàtica en tota mena de textos (còdex maiansià de les obres de Corella, còdex vaticà de l'*Espill*, etc.), d'acord amb una tendència molt generalitzada en el dialecte occidental que perdura en l'actualitat (*nosatres*, *nosatros*, *nantres*, etc.), no exclou la coexistència de la variant literària *nosaltres* tant en els usos escrits (que els copistes de manuscrits i els correctors d'impreses tendeixen a mantenir) com, previsiblement, en els orals. En canvi, la constatació de l'absència de *nosatres* en tota mena de textos manuscrits barcelonins del segle XV, fins i tot en els més descurats, posa en evidència un grau de conservació més o menys generalitzat de la *l* de *nosaltres* en la llengua col·loquial de la Barcelona d'aleshores. Aquest tret, present en l'actualitat fins i tot en formes dialectals orientals com *naltres*, *naltros*, potser no exclouïa la coexistència, almenys en els registres vulgars, de les variants sense *l*, com *nosatres*, *nosatros*, modernament molt esteses.

b) Als efectes d'avaluar millor l'orientació diatòpica de les *Regles*, convé distingir-hi com a mínim tres tipus de prescripcions, les fonètiques, les morfològiques i les lèxiques, bé que no sempre és fàcil de traçar-ne els límits:

— Des del punt de vista fonètic, les úniques prescripcions que no es resolen d'acord amb les preferències del parlar col·loquial de València són: *nosaltres*, *genoll*, *gener*, *mascarat*, *pescador*, *salnitre* i *paraire*. Ara bé, cal dir que *nosatres* i *ginoll*, variants pròpies dels registres més vulgars, es documenten sempre en proporcions mínimes en els textos valencians de l'època (fins i tot Gassull, a la *Brama*, només usa *genolls* i *nosaltres*, i aquesta, per cert, en boca dels llauradors de l'horta de València), mentre que en els altres cinc casos alternen les variants *gener/giner*, *mascarat/maixcarat*, *pescador/peixcador*, *salnitre/salmitre* i *paraire/peraire* en proporcions diverses, d'acord amb el tipus de text, prova evident que les primeres formes eren també les pròpies dels registres cultes. El fenomen de palatalització de *s* davant consonant velar (*maixcarat*) s'ha de distingir del de la palatalització de *s*- inicial, especialment davant *e*, *i* (*simple/ximple*, *serigot/xerigot*, *soriguer/xoriguer*, etc.). En aquest darrer cas, si bé l'oposició *s/x* es pot interpretar en termes de solució culta enfront de solució popular, el fet evident és que la documentació històrica i la dialectologia actual avalen una tendència a la palatalització de la *s*- inicial molt acusada a Barcelona i només esporàdica a València. En conclusió: si tenim en compte que els copistes acurats de manuscrits i els correctors d'impremta valencians esmenen més o menys sistemàticament les solucions *nosatres*, *giner*, *maixcarat* i, bé que en menor proporció, *peixcador* (FERRANDO 2000), i que solen utilitzar les variants no palatalitzades dels esmentats tipus de mots començats per *s*, és evident que la norma ortològica de les *Regles* respon, pràcticament al 100 %, al parlar urbà acurat de València.

— Des del punt de vista morfològic, les úniques prescripcions que no es resolen d'acord amb les preferències del parlar col·loquial de València són: els substantius acabats en *-ea* (com *pobresa*, *inflat* i *té*). Ara bé, s'ha de tenir en compte que *pobrea*, *unflat* i *ti* hi alternaven, en els més diversos registres i autors, amb les de més tradició cancelleresca, que són les recomanades per les *Regles*. Així, Corella prefereix globalment les variants amb el sufix *-ea*, però reserva *-esa* a certs substantius. D'altra banda, remarcuem que les *Regles*, en contraposar *esdevenir* i *acertar*, opten per la variant *acertar*, llavors ben documentada a València, enfront de la preferència barcelonina per *encertar*. Finalment, advertim en la documentació barcelonina de l'època (per exemple, al *Jardinet d'Orats*) que alternen, en diverses proporcions, *só/som*, *es/est* (aquesta última variant és, per cert, l'única al cançoner de Masdovelles), *coneixes/coneixs* i *amel/[am]*, mentre que a València els primers exemples de cada parella ja s'han consolidat de forma gairebé absoluta. Així doncs, la norma morfològica la dóna també València.

— Des del punt de vista lèxic, l'única prescripció que potser no es resol d'acord amb les preferències del parlar col·loquial de València és *merlet*, bé que no hi era desconegut en la llengua literària (COLÓN 2001: 52). En canvi, llevat d'aquest cas, no n'hi cap altre que es resolga d'acord amb les preferències del parlar col·loquial de Barcelona distintes de les de València. La conclusió també n'és ben òbvia.

En un article recent (2000: 126), vaig aduir set mots de les *Regles* (*nosaltres*, *maixcarat*, *gaire*, *midar*, *rata penada*, *rabosa* i *tòs*) com a exemples de la procedència de les fonts d'informació i de l'orientació prescriptiva valencianitzant de la nostra obreta. Aquesta tria ja ha estat objecte d'una raonada crítica per part de Badia (2001), que considera que potser no ha estat «prou afortunada» per a la finalitat que em proposava. Revisem-la, doncs. Comentats més amunt ja els dos primers casos, n'examinaré ara els cinc restants. L'escassa presència de *gaire* en la documentació valenciana del XV posa de manifest la poca vitalitat que devia tenir en el parlar col·loquial de la capital del Regne. De fet, apareix quasi sempre en els registres més elevats i això explica la ràpida desaparició del mot en terres valencianes a partir del XVI. És cert que la recomanació de *molt*

i *prou* en lloc del germanisme *gaire* i la de *rata penada* en lloc del tractament més popular *rata pinyada* es pot interpretar pel cultisme, com vol Badia, però el fet evident és que el criteri de les *Regles* coincideix amb les preferències del parlar urbà de València i va en contra de les del parlar urbà de Barcelona. En canvi, no crec que el cultisme expliqui la recomanació de *medir*, aragonesisme o castellanisme que penetra en tots els registres del català de València als segles XIV i XV, mentre que al Principat es crea simultàniament, amb el mateix significat, *midar*. El cultisme no és raó suficient per a explicar les opcions prescriptives de les *Regles*. Així, si expliquem *hui* en lloc de *vui* bàsicament pel cultisme menystenim la dimensió diatòpica de la variant, que és un dels criteris que fa servir les *Regles*. Això mateix es pot dir de *rata penada* i de *medir*, usats aleshores només en algunes àrees laterals del Principat. Pel que fa a *rabosa* i *tòs*, el parlar urbà de Barcelona els desconeix, si no és en forma lexicalitzada o excepcionalment literària, del segle XV a ençà, però són preferències claríssimes del parlar urbà de València en tots els registres (que no ignora al XV, bé que en proporcions molt minoritàries, *guineu* 'rabosa' i *clotell/clatell* 'tòs', de sòlida tradició literària i cancelleresca). Sense la seua vitalitat plena a València, *medir*, *rabosa* i *tòs* haurien estat ignorats a Barcelona o simplement considerats com a mots «grossers o pagesívols», ja que al Principat només viuen en «payssos [...] diversos dels catalans», molt directament relacionats amb Aragó. Per comprovar l'orientació prescriptiva valencianitzant de les *Regles* només cal observar les opcions menys susceptibles de ser explicades bàsicament pel cultisme: *fam* 'gana', *margalló*, *brossat*, *clot*, *pernoliar*, *cabàs*, *tartamut*, *esquerrer*, *cossegues*, *rumfar*, *odà*, etc.

Per tant, el fet obvi és que, considerades globalment i en un sentit molt restrictiu, el 85 % de les prescripcions examinades de les *Regles* es resolien d'acord amb les preferències valencianes. Aquest percentatge s'aproximaria al 100 % si exclouem les variants vulgars suara comentades, és a dir, les variants pròpies de «gent baixa» o «de baixa sort», de «minyons» i de «dona rustical», que les *Regles* proscriuen. La norma ortològica, morfològica i lèxica li dona València, no debades la ciutat que concentra des de mitjan segle XV les grans figures de les lletres catalanes.

És explicable que Carbonell es pronunciés pel cultisme, i també que fos receptiu al prestigi del parlar de València, tal com ho van ser barcelonins contemporanis com Francesc Alegre, però ja no ho és tant que fes una opció tan sistemàtica per les preferències valencianes. El mateix Badia (1999: 247) reconeix que les recomanacions de les *Regles* són afins a les preferències del *Liber elegantiarum*, de Joan Esteve. A les *Regles* no hi ha l'hibridisme ortològic, morfològic o lèxic que suggereix el discurs de l'«eix Barcelona-València». Hi ha una opció clara: la norma que s'hi postula, bàsicament, és la del *sermo urbanus* de València, la capital cultural i econòmica de la catalanofonia a la segona meitat del segle XV. De la mateixa manera que, tot i tenir present el conjunt del domini lingüístic, la norma que propugna Pompeu Fabra al segle XX és la del *sermo urbanus* de Barcelona. No deixa de ser interessant remarcar ací que Fabra codificà en sentit contrari al recomanat per les *Regles* i al preferit pel valencià un bon nombre d'entrades principals del seu *Diccionari general de la llengua catalana* (1932), com *murtra*, *fonoll*, *malenconia*, *xoriguer*, *ximple*, etc., mentre que considerà secundàries nombroses preferències valencianes com *fam* 'gana', *temprar*, *rabosa*, *pernoliar*, *tòs*, *rata penada*, *esquerrer*, etc., o bé les hi va ignorar en casos com *unflar*, *hui*, *servici*, *medir*, *acertar*, *tartamut*. També a la seua *Gramàtica catalana* (1918), Fabra recomanà els participis en *-ert*, propis del parlar col·loquial de Barcelona, enfront dels participis en *-it*, proscrips per les *Regles* i propis del parlar col·loquial de València i de Mallorca.

1.6. Abast de la intervenció de Carbonell en les «Regles»

De les consideracions anteriors difícilment es pot concloure que Carbonell haja estat l'autor intel·lectual de les *Regles*. Ara bé, algunes dades adduïdes per Badia en favor d'aquesta hipòtesi posen en evidència que Carbonell no va deixar de ficar-hi cullerada. En efecte, podrien ser imputables a l'arxiver barceloní alguns afegits i, molt improbablement, algunes substitucions i supressions. Entre aquells, potser es pot adduir l'entrada sobre el nom Engràcia (&1.3.e). Entre aquestes últimes, potser l'escàs nombre de «vocables los quals manifestament se coneix són de payssos de Catalunya o València diversos dels catalans» que apareixen al bloc de regles núms. 165-172, caracteritzat per una atenció monogràfica a la variació diatòpica i encapçalat per un afegit de Carbonell (núm. 164) en què ens adverteix «lo qui.s segueix ha ésser continuat en la fi de tota aquesta obra». Això ben bé podria indicar una eliminació provisional d'exemples, potser perquè no li abellia de copiar-ne més o perquè esperava una informació de què no disposava en aquell moment. Tanmateix, l'acabament de la regla 172 («toyssa per ovella, e infinits altres [exemples], los quals seria difícil poder referir») suggereix que la versió original era la mateixa que la que copià.

Així i tot, les manipulacions de Carbonell han hagut de ser mínimes, perquè altrament no hauria deixat d'utilitzar-les com a pretext per a proclamar-se coautor de les *Regles*. Tothom devia saber que no ho fou. I no ho va fer, entre altres raons, perquè, com ja va escriure Francisco Rico al pròleg a les *Obres* de Pau (VILALLONGA 1986: 7), «Carbonell, en efecte, era un pobre home, de poques llums i de coneixements escassos. Sentia per l'humanisme la fascinació d'aquell que no arriba a entendre una revolució intel·lectual i vol participar del seu prestigi amb unes declaracions incisives de voluntat i amb unes matusseres imitacions dels retalls d'erudició de la qual es pot servir. [...]. Ben mirat, si Carbonell significa en “la cultura catalana del Renaixement” alguna cosa més que una rèmorà medieval és només en la mesura en què ens transmet actitud i paraules de Pau». Per això també són difícilment atribuïbles a Carbonell diverses frases de les *Cròniques d'Espanya* que evoquen algunes formulacions metalingüístiques de les *Regles*, com quan censura la moda del parlar cortès de l'època d'usar la tercera persona en lloc de la primera, «que sembla a mi e a molts ésser molt impropri e impertinent parlar» [la cursiva és, òbviament, meua] o quan denuncia la corrupció de diversos noms propis que «huy en dia los hòmens de bon ingeni e de elegant parlaria lo vulgar usar no volen, sinó de aquells propis noms ho cognoms dels quals ha usat la lengua romana» (ed. ALCOBERRO 1997, I: 110-112). I, en relació amb la seua tasca d'historiador, el conegut judici de Jordi Rubió és conclouent: «Més que un historiador dotat de sentit crític, Carbonell és un compilador.» Parafrasejant aquest judici, bé el podríem aplicar a la seua intervenció en les *Regles*: «Més que un filòleg capaç d'elaborar-les, en fou un compilador.»

2. El paper de Jeroni Pau

2.1. Un personatge clau en la cultura catalana de l'època

D'acord amb les informacions que ens proporciona la còpia de Carbonell (& 1.1), les *Regles* són una obra que, iniciada per Fenollar i contrastada amb el «juy» d'altres humanistes i poetes catalans i valencians, hauria estat revisada i completada per Pau. El protagonisme de Pau sembla, per tant, evident. No obstant això, Badia, que el veu com el gran «motor ideològic» de les *Regles*, però no gens interessat en el vulgar, en

descarta l'autoria intel·lectual i limita el seu paper al de referent d'autoritat i de consultor —això sí, imprescindible— de Carbonell, ja que Pau, «instal·lat a Roma, vivia retret i era un dels humanistes *durs*». En canvi, hi ha raons que avalen un interès creixent de Pau pel vulgar i, sobretot, una familiarització amb el valencià, aspectes de la seua trajectòria intel·lectual indescartables de la seua vinculació amb la Roma de Roderic de Borja i de la seua intervenció en les *Regles*. Abans d'examinar-los, repassarem, amb l'ajuda de Vilallonga (1986, 1998, 1999, 2000), els trets bàsics de la seua biografia.

Jeroni Pau, natural de Barcelona, es forma a Montpeller, Pisa, Florència, Sena, Perusa i Bolonya, però només el tenim documentat a Sena. Obté el títol de *doctor utriusque iuris*. En una anotació de Carbonell, de maig del 1479, aquest fa constar que hom havia requerit Pau que es traslladés urgentment a València («*celeritate itineris quod is Hieronymus ad ciuitatem Valentiam arripuit*»). No en coneixem la data ni el motiu, però en tot cas no fou més tard del 2 de febrer de 1475, en què ja és a Roma. El viatge de Pau a València podria estar relacionat amb unes hipotètiques gestions per a passar al servei de la Cúria romana, ja que Pau prèviament havia deixat els seus llibres al seu cosí Carbonell i ens consta que Roderic de Borja, bisbe de València (1456-1492), hi residí intermitentment entre el 19 de juny de 1472 i l'11 de setembre de 1473. El fet és que Pau es va traslladar a Itàlia per aquelles dates i que, a principis del 1475, ja consta com a «*familiaris continuusque commensalis*» del cardenal Roderic de Borja, a qui, aquest mateix any, dedica *De fluminibus et montibus Hispaniarum libellus*.

La Roma que coneix Pau és una ciutat en què Roderic de Borja (1431 - 1503), que ja havia estat nomenat pel seu oncle Calixt III cardenal (1456) i vicecanceller (1457), té un pes decisiu en el govern de l'Església. Pau creix a l'ombra del cardenal valencià i és nomenat successivament *abbreviator* i *examinator in prima uisione* (1479) i *Litterarum Apostolicarum vicecorrector* (1486). El 1485, permuta la seua canongia de Vic per la de Barcelona, però sense deixar de residir habitualment a Roma. Ací s'integra en l'Accademia Pomponiana, fundada per Pomponio Leto (1427 - 1498), amic de Roderic de Borja, i en diversos cercles d'humanistes. Els seus millors amics, a part de Leto, potser són Paolo Pompilio (1455 - 1491), professor de la Universitat de Roma, canonge i membre de la Cúria vaticana, Giovanni Battista Caccialupi (1420 - 1496), professor de la Universitat de Roma i advocat de la Rota i del Palau Apostòlic, Bartolomeo Sacchi *Il Platina* (1421 - 1481), primer prefecte de la Biblioteca Vaticana (1475), el valencià Joan Llopis, *abbreviator* i canonge com ell, i el també valencià Pere de Roca, arquebisbe de Salern.

Segons Carbonell, Pau decidí, per raons de salut, tornar a Barcelona (1492), on morí cinc anys després. Així i tot, encara pogué assessorar Carbonell en la redacció de la major part de les *Cròniques d'Espanya*. L'any 1491, havia publicat a Barcelona el seu opuscle *Barcino* i, el 1493, apareixerà a Roma el seu llibre *Practica Cancellariae Apostolicae*.

L'estada de Pau a la Roma de Roderic de Borja, en contacte constant directe o epistolari amb lletraferits d'arreu del domini lingüístic, li va permetre una privilegiada visió de conjunt de la cultura catalana. La seua presència a les *Regles* n'és potser el testimoni més feaçent.

2.2. L'interès de Pau pel vulgar

Encara que Pau convertí el llatí potser en el seu únic vehicle de producció escrita, la llarga vinculació a la cosmopolita Cúria pontifícia li va permetre una rica experiència de contactes lingüístics, que van afavorir el seu interès creixent pel vulgar i, en particular, pel català:

a) Gràcies als seus estudis en diverses universitats italianes, a l'amistat amb destacats humanistes i a la vinculació a la cancelleria vaticana, Pau es va integrar molt bé en la vida cultural de la Roma borjana. Com que l'italià hi era el vehicle habitual de comunicació oral, Pau difícilment podia substraure's a la seua influència. Potser en són testimoni algunes prescripcions de les *Regles*, com *força per poder* 'potser' (núm. 40) o *asay per gaire* (núm. 41) o *miniar per il·luminar* (núm. 256), i alguns mots objecte de correcció, com *flumayre* (núm. 106) o *amendosos* (núm. 184).

b) Tot i el predomini de funcionaris i alts càrrecs eclesiàstics de llengua catalana en la Cúria romana, que n'eren ja centenars des del pontificat de Sixt IV (1471-1484) (VAQUERO 2001), la constitució de la monarquia dels Reis Catòlics (1479) hi va afavorir la presència de funcionaris i diplomàtics de llengua castellana. Pau degué mantenir un contacte més o menys sovintejat, probablement fent ús del castellà, amb alguns d'ells, com Juan del Ríu, *abbreviator* pontifici (1479), Bernardino López de Carvajal (Plasència 1454 - 1523), ambaixador dels Reis Catòlics (1480), bisbe de Badajoz (1489) i futur cardenal (1493), i Francisco de Toledo, bisbe de Còria (1475-1479), que participà en un famós debat humanístic, el 1476, a Anguillara, en què intervé Pompilio (& 2.3.c). Mots i locucions de les *Regles*, com *sombrero*, *andar mi madre*, *lacayo*, *sayo*, *no cumple*, *a passo*, *roïdo*, *supòtil*, en bona part recomanats, potser són una expressió clara de la creixent influència del castellà en la cort romana del vicecanceller Borja.

c) Són nombroses les dades que posseïm sobre el moviment reivindicatiu del vulgar a Itàlia, especialment a Roma i a Florència, almenys des del pontificat d'Eugeni IV. Encara que tenim poques informacions documentals, Pau degué participar activament en tota mena de debats humanístics que se celebraven a Roma (VILALLONGA 1986, I: 54 i 72). Entre els coneguts, podem destacar el que va tenir lloc, cap al 1485, al palau de Roderic de Borja, sobre la unitat o la pluralitat de llengües a la Roma antiga i sobre el procés de corrupció del llatí, de què ens informa Pompilio als seus *Notationum libri quinque*. Aquest debat té una relació molt directa amb l'interès de Pau, Pompilio i altres humanistes coetanis de diversa procedència geogràfica per la gènesi i la formació de les diferents llengües romàniques (& 1.1). La Cancelleria romana els ofería una plataforma privilegiada d'informació i intercanvi de coneixements.

d) Pau informà detalladament Pompilio sobre els trets específics del català. A *De syllabis et accentibus* (1485), dedicat a Cèsar Borja, Pompilio parla del «*iotacismo, labdacismo et zetacismo*» de diverses nacions i, en concret, dels vicis dels catalans («*Catalani gens hispana uix sonum C a sono S dignoscunt, et L, posita inter dentes lingua, efferunt, quod olim labdacismum dixerunt*»). D'altra part, ja hem vist més amunt (& 1.3. a) que el mètode de formulació de les *Regles* és idèntic al que usa Pompilio a *De syllabis*.

e) També hem comentat (& 1.1) que, poc abans de morir (1491), Pompilio preparava un vast recull lèxic llatí, amb els seus equivalents romànics. El seu gran assessor, almenys per al català, no podia ser altre que Pau. Vilallonga (1986: 133) ha relacionat, crec que encertadament, la gènesi d'aquesta obra amb la intervenció de Pau en les *Regles*.

f) Pau i Pompilio són humanistes de trajectòria intel·lectual ben paral·lela (VILALLONGA 1986, I:107). Pompilio, considerat el primer gramàtic romà de l'època, és autor d'obres com *De orthographia librum unum* i el seu nom va unit al de Pau en diversos manuscrits coetanis. No hem d'oblidar que Pau, com a *vicecorrector*, era el responsable de la darrera revisió lingüística de la documentació emanada per la Cancelleria pontificia, atès que el càrrec de *corrector* era més aviat honorífic. Si compartien preocupacions semblants, no és descartable que Pau hagués intervingut en les *Regles* en els termes que Carbonell li atribueix.

g) El ms. de les *Regles* confirma que Pau continuà interessant-se pel català després del seu retorn definitiu a Barcelona. Carbonell no sols comenta amb Pau la idoneïtat de certes propostes de la versió original (& 1.1), sinó que li n'ofereix l'esmentada «Addició» i potser li n'anuncia fins i tot una continuació, si és que es pot explicar així el fet que Carbonell deixés en blanc, al ms. gironí, les set pàgines immediatament posteriors a les *Regles*. Per altra banda, les *Cròniques d'Espanya* contenen diversos comentaris filològics sobre el català i altres llengües vulgars suggerits probablement per Pau. Un comentari com aquell en què Carbonell reconeix que «veritat és que alguns han volgut dir que aquests noms “donzell” e “gentilhome” són exits de Alamanya e són-se corromputs, car “donzell” diu lo borgunyó, picart, flamenç e alemany *domisèn*; lo chatalà, prohençal, lengadoch diu, corrompent lo vocable de *domisèn*, *donzell*; e lo francès, per “gentilhome” diu *scuyer*; e lo aragonès, *scudero*; e *ives* lo burgunyó, picart, flamenç e alemany per “cavaller” diu; e lo francès, *xivaller*; lo català diu *cavaller*; e lo aragonès, *cavallero*» (ed. ALCOBERRO 1997, I: 111), sembla més propi d'un Pau i d'un Pompilio, voltats de funcionaris papals de les més diverses procedències lingüístiques —potser no és una casualitat que Brussel·les i Munic conservin sengles mss. de l'època amb obres del canonge barceloní—, que no d'un Carbonell.

El català no fou certament el primer centre d'interès de Pau, però, potser induït per Pompilio, s'hi interessà cada vegada més. De fet, els connacionals amb què es relacionava a Roma en feien un ús epistolar (a vegades amb un bon gust estilístic) i un ús oral més o menys sistemàtic, i alguns el conrearen literàriament (sobretot com a «trobadors»). Pau no devia ser-ne aliè. D'altra banda, per als homes tocats d'humanisme, el conreu del llatí no exclouïa el del vulgar, com bé palesa la trajectòria bibliogràfica de la major part dels quinze humanistes biografiats a *De uiris illustribus catalanis*, de Carbonell. Tot apunta que la intervenció de Pau a les *Regles* excedí de prou el paper de «referent d'autoritat».

2.3. *L'atenció de Pau envers València i Mallorca i els seus parlars*

Gràcies a diversos estudis de Mariàngela Vilallonga, són prou ben conegudes les relacions epistolars de Pau amb alguns lletraferits barcelonins i mallorquins residents més o menys temps a Barcelona. Convindria conèixer millor els seus contactes amb els catalans i mallorquins residents en terres italianes i, sobretot, amb els nombrosos valencians amb què hi va coincidir per raons d'estudi i d'ofici. Aquests contactes directes van permetre a Pau de tenir un coneixement de primera mà de les diverses manifestacions dia-tòpiques de la llengua catalana i, en especial, del valencià, el parlar del seu vicecanceller, del seu *corrector* i d'una bona part dels seus col·laboradors més pròxims. Heus-ne ací algunes pistes i dades que ens hi poden ajudar:

a) Ja abans del seu trasllat a Roma, Pau havia sojornat a València (& 2.1). La visita (& 2.3.e) preannuncia una futura relació molt estreta amb alguns valencians il·lustres. Qui sap si també fou l'ocasió de conèixer directament mossèn Fenollar, que potser ja s'havia pronunciat públicament en pro del *sermo urbanus* i era famós per les seues activitats literàries.

b) Durant els seus estudis a Itàlia, Pau fa bons amics valencians, alguns dels quals acaban instal·lant-se, com ell, a Roma. Així, en redactar la seua *Epistula de Hispaniarum uiris illustribus*, anterior a 1475, ja destaca la presència a Roma dels valencians Bartomeu de Gerb, de qui diu que és «el més gran dels matemàtics de la terra valenciana» [«*mathematicorum Romae summum ex agro Valentino Bartholomeum Gerbium*»], i de Joan Llopis, de qui diu que «sobrepasa les forces de la joventut amb la importància del seu talent i els seus gloriosos costums» [«*Ioannem Lupium Valentiae ortum adolescentiae uires ingenii celsitudine et gloriosis moribus superantem*»] (VILALLONGA 1999: 211).

c) En posar-se al servei de Roderic de Borja, Pau s'integra en el seguici de bisbes, doctors, cavallers i gentilhomes que el voltien allà on va. Una gran part són catalans, valencians i mallorquins, que, pel seu elevat nombre —«*O Dio, la Chiesa romana in mani dei catalani!*», se'n planyien els italians—, converteixen el català en una de les llengües cortesanes de Roma (BATLLORI 1994: 153). I, entre aquests, la immensa majoria són valencians, procedents sobretot de les ciutats de Xàtiva i València.

Tot seguit reproduïm una nòmina, forçosament reduïda i només a títol il·lustratiu, d'eclesiàstics valencians, catalans i mallorquins residents a Roma amb els quals tractà o pogué tractar Pau per raó del seu ofici o de les seues afeccions humanístiques (s'hi especifica, en darrer lloc, la vinculació familiar amb Roderic de Borja i, en el seu cas, els càrrecs principals amb què aquest els recompensarà després de ser elegit papa). Eren valencians:

—Ausàs Despuig (Xàtiva ? - Roma 1483), ja curial sota Calixt III, arquebisbe de Mont-real (1458) i cardenal (1473). Era nebot de Lluís Despuig, el virrei de València que encarregà Fenollar d'organitzar el certamen marià de 1474.

—Pere de Roca (València ? - Roma 1483), arquebisbe de Salern (1471-1483), protonotari apostòlic i contertuli de Pompilio i de Pau. Intercanvià amb aquest correspondència filològica i participà activament en el debat humanístic que tingué lloc, el 1476, a Anguillara, segons reporta el llibre *Dialogus de vero et probabili amore*, del mateix Pompilio (§2.2.b). Era, probablement, parent de Roderic de Borja.

—Jaume Casanova (Xàtiva ca. 1435 - Roma 1504), *abbreviator* pontifici (1479) i bisbe d'Arborea, Albano i Sogorb. Potser parent de Roderic de Borja, serà nomenat cardenal (1503).

—Pere Garcia (Xàtiva ca. 1440 - Barcelona 1505), capellà de Roderic de Borja, prefecte de la Biblioteca Vaticana, bisbe d'Ales (1484) i de Barcelona (1490-1505).

—Bartomeu Martí (Xàtiva ? - Roma 1500), ja era cubiculari de Roderic de Borja quan fou nomenat bisbe de Sogorb (1473). Cosí germà de Roderic de Borja, serà elevat al cardenat (1496).

—Joan de Borja i Navarro d'Alpicat (Xàtiva ca. 1440 - Roma 1503), canonge de València i degà de la seua catedral (1479), superior directe de Pau com a *corrector* de la Cancelleria pontificia (1479) i arquebisbe de Mont-real (1483). Fill de Galceran de Borja Montcada (§1.3.e) i nebot de Roderic de Borja, serà nomenat cardenal (1492).

—Joan de Castellar i Borja (València 1441 - 1505), canonge de València, protonotari apostòlic. Nebot de Roderic de Borja, serà nomenat arquebisbe de Trani (1493) i de Mont-real (1503) i cardenal (1503).

—Francesc de Borja (Xàtiva ca. 1450 - Roma 1511), canonge de València (1472), que patrocina l'edició de la *Practica Cancellariae Apostolicae* (Roma 1493), de Pau. Parent de Roderic de Borja, serà nomenat protonotari apostòlic (1494), arquebisbe de Cosença (1499) i cardenal (1500).

—Andreu Martines i Ferrís (Cocentaina ? - Roma 1496), escrivà de la Penitenciària apostòlica (1474-1476), referendari (1478-1483) i bisbe de Tarassona (1478-1496).

—Jaume Serra (Xàtiva ? - Roma 1517), procurador dels afers valencians del seu cosí Roderic de Borja. Serà nomenat arquebisbe d'Oristany (1492) i cardenal (1500).

—Joan de Vera (Alzira 1453 - Roma 1503), preceptor de Cèsar Borja. Potser parent de Roderic de Borja, serà nomenat arquebisbe de Salern i cardenal (1500).

—Joan Llopis (València 1454 - Roma 1501), vicari de Roderic de Borja a Roma durant les seues absències (1474), *abbreviator* de la Cancelleria romana (1479), canonge (1484) i degà (1486) de la seu de València, i secretari del Col·legi cardenalici (1491).

Mantingué una excel·lent relació amb Pico della Mirandola, Marsilio Ficino, Maquiavel i Pompilio, que li dedica la seua *Vita Senecae*. Parent llunyà de Roderic de Borja, serà nomenat datari pontifici (1492), cardenal (1496) i arquebisbe de Càpua (1498).

—Francesc Gasset (Cocentaina ? - Roma 1499), preceptor de Joan Llopis, que el col·loca com a servidor de Roderic de Borja (1476) i esdevé *abbreviator* pontifici (1480), canonge de Sogorb (1488) i bisbe de Perusa (1498).

—Bartomeu Vallescar, ardiaca de Sogorb, canonge de València i notari de la Cancelleria apostòlica (1470-1492).

—Francesc Desprats (Oriola ca. 1454 - Roma 1504), canonge d'Oriola, ja era cubiculari de Roderic de Borja el 1483. Parent llunyà del nostre vicecanceller, serà nomenat nunci papal davant els Reis Catòlics (1492) i cardenal (1503).

—Gaspar Torrella (1452 - 1520), metge (1486) de Roderic de Borja i prefecte de la Biblioteca Vaticana. Serà nomenat bisbe de la ciutat sarda de Santa Justa (1500). Fou un dels membres més destacats del grup de metges humanistes valencians que es formen a Itàlia.

Entre els catalans, podem destacar:

—Ferrer de Gualbes (Barcelona ?), professor a la Universitat de Bolonya almenys entre 1453 i 1456 i *abbreviator* pontifici (1479).

—Nicolau Vilosa (Empordà ?), prior benedictí de Sant Pau Extramurs (Roma), que deu ser el «*Nicolao Emporitano*» esmentat per Pau en una carta a Teseu Valentí junt amb «*Hieronimo Lupio Valentino* [Jeroni Llopis, germà de Joan Llopis], *dilectissimis amicis*».

—Pere Beltran (Barcelona ?), prevere de la seua ciutat, canonge de Mallorca, escrivà apostòlic a Roma (1469-1485) i bisbe de Ciudad Rodrigo (1485) i de Tuy (1487).

—Joan-Galceran de Castre i Pinós (Elna ? - Roma 1506), clergue d'Elna, bisbe d'Agrirent (1479). Parent de Roderic de Borja, serà nomenat cardenal (1496).

—Francesc de Remolins (Lleida ca. 1462 - Roma 1518), jurista, cubiculari de Roderic de Borja i preceptor del seu fill Cèsar. Serà nomenat protonotari apostòlic, arquebisbe de Sorrento (1501) i cardenal (1503).

Entre els mallorquins, que veuran Roderic de Borja convertit en bisbe de Mallorca entre 1489 i 1492, sobresurten:

—Teseu Valentí (Ciutat de Mallorca 1449 - 1511), company d'estudis i amic de Pau i de Joan Llopis a Bolonya. Resideix a Itàlia entre 1461 i 1483 aproximadament.

—Esperandeu Espanyol i de Pacs (Ciutat de Mallorca ? - 1505), canonge de Mallorca. Sol residir a Roma entre el 1470 i el 1502. És un dels contertulians habituals de Pompilio i de Pau, que el considera «*amicissimi nostri*». Roderic de Borja el nomena preceptor del seu fill Cèsar. Participa, el 1476, en el debat filològic descrit per Pompilio al *Dialogus de vero et probabili amore*, en què també intervé Pere de Roca (§2.2.b).

A més del tracte freqüent amb molts d'aquests connacionals residents a Roma, Pau devia tenir nombroses oportunitats de contactar amb altres valencians i mallorquins, generalment eclesiàstics, que anaven i venien de Roma per afers relacionats amb les respectives diòcesis o amb els interessos particulars dels Borja, sobretot a partir de la compra del senyoriu de Llombai (1483) i del ducat de Gandia (1485) pel nostre vicecanceller. Entre aquests eclesiàstics valencians a cavall entre València i Roma destaca Jaume Conill, canonge de València, vicari de Roderic de Borja i, ja el 1481, procurador seu.

Tot plegat permeté a Pau de conèixer directament els més importants dialectes catalans i, de manera especial, el valencià. Una experiència ben reflectida en les dades i el sentit preceptiu de les *Regles* i, en canvi, molt distinta de la viscuda per Carbonell.

d) Un bon nombre dels valencians i mallorquins que Pau va tractar eren poetes, no sols en llatí sinó en vulgar. Entre els poetes en llatí podria estar el repetidament esmentat Joan Llopis, si és el mateix Joan «Lopiz» que concorregué amb una obra en llatí al certamen immaculista valencià en «*prosa latina*», de 1488 (FERRANDO 1983: 588). Entre els poetes en vulgar abundaven els creadors ocasionals de la poesia de certamen, com els mallorquins Esperandeu Espanyol i Arnau Descós. El 1492, Espanyol va convocar, a Palma, un certamen poètic en honor dels Reis Catòlics (BARCELÓ/ENSENYAT 2000: 97). El seu amic Descós, humanista format a Nàpols i corresponsal, gràcies a Pau, de Pompilio, participà en el certamen immaculista valencià de 1486 amb una poesia en vulgar encapçalada per uns dístics llatins. No sabem si van tenir cap tracte amb Pau dos poetes valencians de certamen molt vinculats al nostre vicecanceller, tots dos canonges de València i concursants del famós certamen marià de 1474: Genís Fira, procurador de Roderic i futur secretari d'Alexandre VI, i Joan de Borja-Llançol, nebot de Roderic. Les diverses manifestacions de la poesia col·lectiva valenciana de l'època devien ser tema de conversa en les tertúlies romanes que aplegaven un bon nombre de valencians, catalans i baleàrics. I no devia ignorar-les el mateix Roderic de Borja, ja que alguns dels seus familiars, com l'esmentat Joan de Borja-Llançol i la seua tia Na Tecla Borja, també hi van participar. Aquesta mena de contactes i molts altres de relacionats amb la intensa vida cultural de València posaven a Pau al corrent de la vida literària a la capital del Regne. A la vista d'aquestes circumstàncies, potser deixa de tenir sentit preguntar-se, tal com fa Badia, «com s'haurien pogut comunicar materialment el domer de la seu de València i el cubiculari del futur papa Alexandre VI, l'un a les vores del Túria, l'altre a les del Tíber» (p. 141). Ben al contrari, és molt probable que Pau tingués notícia dels pronunciaments de Fenollar en defensa del *sermo urbanus* a través d'algun d'aquells eclesiàstics-poetes valencians que residien o acudien a Roma.

e) Els contactes humans i culturals de Pau amb valencians i mallorquins a Roma van contribuir decisivament a conformar en ell una personalitat especialment sensible al conjunt de les manifestacions de totes les terres catalanes, perfectament compatible amb el seu amor per Barcelona, la seua ciutat nadiua. Així, Pau va manifestar a *Barcino*, obra inspirada per Pompilio i a ell dedicada, que «*Valentia, et in Balearibus Maiorica regnorum sedes alio opere celebrandae*» ['València, i Mallorca a les Balears, capitals de regnes independents, hauran de ser celebrades amplament en una altra obra'] (ed. VILALLONGA 1986: 341), un projecte que no arribà a enllestir. En canvi, va reeixir a contagiar aquesta actitud a Pompilio, que escriví una *Historia Balearica*. La descripció de València a *De fluminibus et montibus Hispaniarum libellus* (1475) com a ciutat «*deliciarum et nobilitatis*» potser no és aliena a la coneixença directa que Pau n'havia tingut poc abans (& 2.1).

f) Per la seua experiència en la cancelleria de Roderic de Borja, plena de funcionaris valencians, Pau va constatar directament que el gentilici «català» havia deixat d'incloure tots els catalanoparlants (BATLLORI 1994: 154). El mateix Roderic de Borja, en ser elegit papa, signà sovint com a «*Alexander Valentinus papa VI*». Conscient d'això, Pau utilitza el temps passat a *Barcino* (ed. VILALLONGA 1986: 341) en referir-se a l'ascendència catalana dels valencians i dels mallorquins: «*Unde non temere quidam Valentinos et Maioricenses horumque regnorum incolas ab origine atque lingua Catalanos appellaverunt*» ['Per aquest motiu alguns, no a l'atzar, als valencians i mallorquins i als habitants d'aquests regnes, a partir de llur origen i llengua, els anomenaren catalans']. Tots tres pobles compartien, doncs, un mateix origen i una mateixa llengua —la «llengua catalana»—, però la separació juridicoadministrativa de Catalunya i València i l'adopció de sengles gentilicis —«catalans» i «valencians»— i de sengles denominacions particularistes —«ca-

talà» en sentit regional i «valencià»— eren fets que Pau observava a Roma cada dia. Aquesta és la dicotomia que reflecteixen fidelment les *Regles* (§ 1.3.c).

g) Malgrat la preocupació per la puresa i la correcció lingüística, les *Regles* atorguen carta de naturalesa a cert nombre de castellanismes (*sombrero, roïdo, calvo, lacayo, no cumple*, etc.) i italianismes (*miniar, força, asay*), que revelen un context cortesà, com el que vivia Pau, tant o més preocupat per l'ennobliment de la llengua que per la seua puresa. No era tan lax en això, segons es desprèn dels seus escrits, Carbonell, al capdavant un notari i arxiver molt arrelat al seu entorn local. D'altra banda, el tipus de mots i expressions de les *Regles* tenen poc a veure amb els afers quotidians d'un arxiver burgès i casolà com Carbonell (§ 1.4.k), probablement més preocupat per la llengua administrativa correcta, pròpia del seu ofici, que no per les curiositats diatòpiques (presents sobretot en la primera part de les *Regles*) i per les maneres elegants d'expressar-se en públic oralment (en què insisteix l'«Addició»), més pròpies d'un cortesà, com era Pau.

Per totes aquestes raons, faig literalment meu un fragment d'una frase de Badia (1999: 428): «sense Pau, les *Regles* no haurien existit».

2.4. Abast de la intervenció de Pau en les «Regles»

Hem vist (§ 1.5) que certs trets lingüístics de la primera part de les *Regles* en suggereixen una formulació feta per barcelonins. Descartada l'autoria intel·lectual de Carbonell (§ 1.6), hem de concedir a Pau una intervenció bàsica en la formulació de la «doctrina sociolingüística» de les *Regles*, en la manipulació —en forma d'addicions, supressions i substitucions— dels materials de Fenollar i en la recopilació de nous exemples, amb l'ajut d'altres erudits i trobadors catalans, valencians i mallorquins. Atès el protagonisme barceloní (de Pau sobretot) de la iniciativa, confirmat per l'autoria coneguda de l'«Addició», la tria final dels «vocables» objecte de correcció respon bàsicament a les necessitats d'uns destinataris preferentment, bé que no únicament, barcelonins. Només així s'explica, per exemple, l'absència de sinònims diatòpics molt freqüents com *vertader/verdader, espill/minirall, ensopegar/entropessar*, etc., que a l'època solien ser objecte de correcció segons els destinataris de cada lloc (FERRANDO 2000: 118-125), o el silenci sobre alguns problemes específics del valencià, com el tractament dels verbs incoatius de la tercera conjugació, les dissimilacions del tipus *sancer, llauger*, etc., que Fenollar no hauria deixat d'abordar.

Ara com ara, no és possible de dilucidar el grau d'intervenció que Pau va tenir en la primera part. Tanmateix, si Carbonell ratlla tota la rúbrica de l'«Addició», on se'ns diu que ha estat «feta» per Pau, i trasllada al títol original el nom del seu cosí, tot conservant el sintagma «a juy de», és legítim d'interpretar aquest sintagma com una declaració d'autoria. Segons això, Carbonell, una vegada assabentat de l'abast aproximat de la intervenció del seu cosí, hauria reconegut així que aquest també era coautor de la primera part. De fet, la presència d'uns quants italianismes tant en la primera part com en la segona (§ 2.2.a) suggereix una intervenció global de Pau. Per tant, no hi ha raons per a descartar que Pau —al capdavant el principal protagonista explícit del text copiat per Carbonell— fos també el principal protagonista intel·lectual de les *Regles*. És, en tot cas, una interpretació no renyida amb la hipòtesi de Badia que la incorporació del nom de Pau en la rúbrica definitiva de les *Regles* devia respondre a la voluntat de Carbonell d'honorar especialment el seu cosí, rescatant-lo així de l'anonimat que comporta la fórmula «altres hòmens diserts catalans e valencians» i potser exagerant també el seu paper en la primera part.

3. El paper de Bernat Fenollar

3. 1. Un personatge central en la vida cultural valenciana de l'època

Durant la segona meitat del segle XV, València és la principal ciutat hispànica, només superada a Europa per París, Milà, Nàpols, Venècia i Florència. La seua població era similar a la de les ciutats de Roma, Gènova, Bolonya, Londres i Gant. El cap i casal del Regne també s'havia convertit en la capital de les lletres catalanes. Hi conflüen aristòcrates i burgesos lletraferits, com Ausiàs Marc, Joan Roís de Corella, Joanot Martorell, Isabel de Villena, Bernat Fenollar i Jaume Gassull, entre altres, molts d'ells originaris de diversos indrets del Regne. La influència de l'humanisme procedent d'Itàlia també s'hi va deixar sentir amb el retorn a casa de personatges com Maties Mercader i Jordi Centelles, entre altres. Ara bé, una bona part dels metges, astròlegs, matemàtics, etc. del país, com els germans Jeroni i Gaspar Torrella, Francesc Argilagues, Pere Pintor, Bartomeu de Gerb, tocats per aquest moviment i formats a Itàlia, s'hi van instal·lar durant molts anys i fins i tot definitivament. La ciutat de València s'emmirallava en les grans ciutats italianes (RUBIO VELA 1998). Ja veurem (§ 3.2.b) com la preocupació per la «qüestió de la llengua» també hi va arribar enjorn. Un dels burgesos il·lustres d'aquella València culta, el prevere Bernat Fenollar, se'n va fer ressò i decidí adoptar, ja al seu «jovent» i sempre dins d'un joc literari, el paper de defensor del *sermo urbanus*.

Bernat Fenollar (ca. 1435 - 1516), possiblement originari de Penàguila (governació de Xàtiva), degué fer els seus estudis eclesíastics a València, on, ben jove encara, esdevé amic d'Ausiàs Marc (1400 - 1459) i de Joan Roís de Corella (1435 - 1497) i intercanvia versos amb tots dos. El 1461, ja era beneficiat de la seu de València, i hi ocupava el càrrec de domer quan, el 1467, n'és elegit sotsobrer. Fenollar potser va tenir l'ocasió de tractar directament Roderic de Borja quan aquest sojornà alguns mesos a València (§ 2.1). No sabem si aquests previsible contactes entre Fenollar i el seu bisbe, fervorós partidari del projecte de monarquia hispànica dels Reis Catòlics, tenen res a veure amb el fet que aquell és nomenat, el 1479, «escrivà de ració» i «capellà i mestre de la capella» de Ferran II.

La producció, les iniciatives i els contactes literaris de Fenollar (§ 1.3. g) prou que justifiquen el tracte deferent que li concediren el rei Ferran, els més prestigiosos representants locals de l'Església (especialment Jaume Peres i Isabel de Villena) i els escriptors de la més diversa procedència social i estètica (Ausiàs Marc, Joan Roís de Corella, Joan Escrivà, Miquel Peres, Narcís Vinyoles, Jaume Gassull, etc.).

3.2. L'interès de Fenollar pel «sermo urbanus»

Badia, endut per la seua convicció que Carbonell és l'autor exclusiu i únic de les *Regles*, potser ha subestimat el paper de Fenollar en el plantejament autòcton de la «qüestió de la llengua». Tanmateix, hi ha raons sòlides per a sospitar que la seua presència al títol de les *Regles* significa prou més que ser un «referent d'autoritat»:

a) Són tres les obres coetànies que, de manera directa o indirecta, es fan ressò del pronunciament de Fenollar en favor del *sermo urbanus*: *Lo procés de les olives* (ca. 1495), en què interven, entre altres, Fenollar i Gassull, *La brama dels llauradors de l'Horta de València contra lo venerable mossèn Bernat Fenollar, prevere*, del mateix Gassull (composta abans de 1495), i les nostres *Regles d'esquivar vocables* (copiada ca. 1492). Desconeixem la forma i el moment (potser en dues ocasions, la primera en lo seu «jovent», cap el 1459, i la segona, el 1475 o el 1490) en què es materialitzà el pronunciament de Fenollar, però de la seua existència no en podem dubtar. Si la *Brama* no n'és una rèplica, n'és almenys un eco (§ 1.3. b).

b) El pronunciament juvenívol de Fenollar potser s'ha de relacionar amb els contactes intensos entre València i Itàlia a mitjan segle XV. És possible que es produís poc després del retorn a València de la major part dels funcionaris valencians de la Cancelleria reial i de la Cúria pontifícia, després de la mort, el 1458, del Magnànim i de Calixt III, respectivament. Un d'aquests funcionaris va ser Andreu Gassull, secretari reial, pare de Jaume Gassull. Potser fou Jaume Gassull una de les vies d'informació de Fenollar sobre els debats al voltant del vulgar que es produïen a Itàlia, entre els quals el d'aquella fictícia *Protesta*, anònima, en defensa de la parla dels «padri e avoli» i en contra de la sentència del *Certame Coronario* que, el 1441, havia organitzat l'humanista Leon Battista Alberti, secretari del papa Eugeni IV. Badia (1999: 49) ha suggerit de relacionar aquesta *Protesta* amb la defensa de la parla dels «pares e avis» que Gassull fa contra Fenollar en l'esmentada *Brama*. Com a reforç d'aquesta possible dependència, encara es podria aduir el paral·lelisme entre la decisió del jurat d'aquest *Certame* de no premiar cap obra i la que adoptà Fenollar en el certamen marià de 1474 de no premiar-ne tampoc cap i d'atorgar la joia a la mateixa Mare de Déu.

c) Fenollar degué tenir un bon coneixement dels diferents dialectes catalans, ja que està avesat a tractar poetes principatins (com els barcelonins Miquel Estela i Antoni Vallmanya o el lleidatà Joan de Santcliment) i mallorquins (com Arnau Descós, Jaume d'Olesa, Ramon Vivot), que solien acudir a València per a concórrer als seus famosos certàmens i participar en debats poètics. I és ben sabut que, per a ser jutge de certàmens i de debats, com ho va ser Fenollar, calia dominar —com es desprèn dels comentaris que apareixen en les «sentències» dels certàmens que ens han arribat— no sols les qüestions de mètrica i versificació, sinó també les estrictament lingüístiques. A més, Fenollar se les havia d'haure també amb versos en castellà i italià.

d) El xativenc Lluís Despuig, virrei de València (1472-1478), encarrega a Fenollar d'organitzar el famós certamen de 1474 i de preparar l'edició de les obres presentades, les *Obres e trobes en llaors de la Verge Maria*. En aquesta edició, Fenollar utilitza grafies cultistes (*sanct*, *peccador*, *spectable*, etc.) i, d'una manera sistemàtica, com ha observat August Rafanell (2000: 237), el dígraf *tz* per als grecismes (*sol-lempnitzada*, *preconitzant*, *sinderitzant*, etc.), prova evident dels seus criteris lingüístics. Si aquell encàrrec és un reconeixement de la indiscutible autoritat literària i lingüística de Fenollar, els criteris usats en l'edició posen de manifest la seua opció pel cultisme com a mitjà d'ennobliment de la llengua vulgar. Recordem que les *Regles* també atribueixen a «prestantíssims trobadors» un paper decisiu en la conformació dels criteris d'un bon ús de la llengua, i Fenollar n'era, certament, un de «prestantíssim».

e) Encara que Fenollar pogué tractar directament Pau durant la visita d'aquest a València (& 2.3. a) i que els contactes entre la Roma de Roderic de Borja i València eren molt fluids (& 2.3. c i 2.3. d), la presència d'aquells dos lletraferits a les *Regles* no implica necessàriament cap contacte directe. De fet, les *Regles* no són fruit exprés de la col·laboració entre Pau i Fenollar (& 2.4).

f) Carbonell, en afegir al títol original de les *Regles* el nom de Pau, respectà la prelació de Fenollar (& 1.1). És l'única vegada en el text de les *Regles* en què un element valencià (gentilici, corònim, topònim, etc.) en precedeix un de català, senyal evident que no es tractava només d'incorporar «el valencià», que, segons Badia (1999: 428), necessitava Carbonell per a donar a les *Regles* un abast territorial representatiu. Si l'arxiver barceloní volia destacar l'autoria o l'autoritat de Pau, no s'explica que oblidés el seu nom en la redacció original del títol o que el posés en segon lloc en la formulació definitiva. Fenollar era un bon poeta, però no un Ausiàs Marc, i, per tant, la primàcia que les *Regles*

li atorguen només es pot explicar si reconeixem que l'atribució d'autoria té un fonament real. Difícilment es podria atribuir la prelació de Fenollar, «mèrits personals a part», al fet de considerar-lo, a l'època, el primer referent d'autoritat lingüística de totes les terres de llengua catalana, per davant de Pau.

g) Si Carbonell ratlla l'«Addició» i, doncs, el nom de Pau com el seu autor i conserva en primer lloc el nom de Fenollar en el títol definitiu de l'obra, podem sospitar que hi ha al darrere el parer de Pau. En conseqüència, no podem descartar que Fenollar fos del tot aliè als materials manejats a l'«Addició». Ho deixen entendre alguns indicis, com ara el fet de partir de la preferència valenciana *marmolar* 'renyar' (núm. 259) en lloc de la barcelonina *mormolar* per a propugnar *murmurar*. I no sabem si és una mera coincidència el fet que l'expressió castellana *no cumple*, usada per Fenollar a la *Història de la Passió*, torne a aparèixer, i com a forma recomanada, a les *Regles* (COLÓN 2001: 57).

h) Ja hem vist (& 1.5) que les correccions de les *Regles* resoltes en contra dels hàbits fònics valencians s'ajusten, en general, al criteri cultista practicat pels funcionaris, els escriptors i els correctors valencians de l'època. El neguit per la unitat, la modernització, la perfecció i l'enaltiment de la llengua vulgar no és cosa que arrenca ni és pròpia només dels medis cultes barcelonins de la darrerria del xv. L'observem arreu del domini lingüístic i, sobretot, a València (FERRANDO 2000).

i) També hem vist (& 1.4.g) que l'alt percentage de vocabulari religiós i eclesiàstic de les *Regles* sembla apuntar la intervenció d'un eclesiàstic: tant podria ser Pau com Fenollar. Pau podria haver preconitzat *extremunciar*, però, hauria posat al mateix nivell el seu sinònim *peroliar*, tan corrent en terres valencianes? No pot ser això un indicatiu de l'ús de materials de Fenollar? Una dada ben significativa sobre això: en la fórmula d'administrar l'extremunció («Voleu que, si mester serà, la Extrema Unció, que és lo *peroliar*, vos sia donada segons la Sglésia [...] donar acostuma?»), de l'*Ordinarium de ministracione sacramentorum* (València 1514), apareix una oració relativa explicativa amb el terme *peroliar* (que he posat en cursiva) que és absent en els ordinaris coetanis de la diòcesi de Barcelona.

j) Sosté Badia (p. 151) que «el plantejament que féu Pere Miquel Carbonell de les idees de Jeroni Pau fou quelcom seriós i profund, que avui qualificaríem de científic», tasca que només podria fer un «erudit» com l'arxiver barceloní i no «un poeta com Fenollar», «lleuger i intuïtiu» (& 1.3.g). A part que no sempre són incompatibles la seriositat intel·lectual i l'esperit festiu, com Fenollar va demostrar a bastament, la dicotomia que traça Badia s'adiu ben poc amb el seu reconeixement, per una banda, que «sense Pau, les *Regles* no haurien existit» i amb la constatació, per l'altra, que a València ningú no qüestionava l'autoritat lingüística i literària de Fenollar (& 3.1).

k) Ja s'ha apuntat (& 1.3. b) que, encara que les *Regles* no tenen cap relació directa amb la *Brama*, de Gassull, algunes coincidències en els mots bandejats fan pensar en una font comuna, bé que no gens segura: l'hipotètic text de Fenollar. També hem vist (& 1.3) que el mateix Badia (1999: 149) reconeix que Carbonell podria haver partit d'un «text» o «d'alguns materials» procedents de Fenollar o del seu cercle.

l) Així mateix, a les *Regles* hi ha diversos indicis —l'exemplificació de *fenoll* com a al·lusió coneguda de Fenollar (& 1.3. e), l'esment del «pays» de Xàtiva, nom de la governació de la qual procedeix Fenollar, i del Grau de València, port de la capital del regne (& 1.3. f)— i, sobretot, dades inequívokes —la presència a la primera part d'uns quants exemples (*perea*, *unflat*, *peixcador*, etc.), que afecten problemes concrets de València (& 1.3), la reiteració de les dualitats del tipus «lo vulgar català e valentià» (& 1.3. c), etc.—, que suggereixen una intervenció valenciana. Aquesta, ateses les referències bibliogràfiques conegudes sobre el tema (& 3.2.a), només pot ser la de Fenollar.

m) Ara que disposem d'un buidat informatitzat de la major part de l'obra de Fenollar (GARCIA SEMPÈRE 1997), podem advertir fàcilment que els criteris ortogràfics, ortològics i morfològics i les preferències lèxiques (*aigua, bombardes, calcigar, càrrega, deixar, en-temps, huy, Johan, infern, màscara, quasi, quatre, simple, tds*, etc.) que segueix el prevere valencià s'ajusten, en general, a les recomanacions de les *Regles*.

3.3. Abast de la intervenció de Fenollar

Vistes les consideracions anteriors, sembla raonable deduir que Fenollar fou l'autor d'un «text» o d'«alguns materials» sobre correcció lingüística, que Pau degué aprofitar per a elaborar les *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagestols*. La versió original de les *Regles*, tal com ens ha arribat, deu conservar només una part de les aportacions de Fenollar, però suficientment important com perquè Carbonell, avalat per Pau, no solament respectés el nom de Fenollar al títol original, sinó que li reservés, al títol definitiu, el primer lloc, per davant de Pau, entre els «hòmens diserts» i «prestantíssims trobadors» que les avalen. I, com he suggerit (& 3.2.c), és possible que Fenollar no fos aliè als materials de l'«Additió» (& 3.2. e).

En tot cas, convinc amb Badia que «l'aportació de Fenollar no podia ésser gaire copiosa» (p. 149), però no per les mateixes raons que ell addueix. La seua justificació és que el «contingut enciclopèdic» de les *Regles* «respon a les idees dels homes del Renaixement», que Carbonell «havia rebut de Pau i aspirava a encarnar en els medis catalans». Jo, en canvi, crec que, si l'aportació concreta de Fenollar no sembla, certament, copiosa, això no seria atribuïble als seus dèficits culturals i lingüístics, desmentits clarament per la seua obra, sinó a les modificacions que la hipotètica llista inicial de «regles» va experimentar en mans de Pau (& 2.4). L'esmentat buidat de l'obra de Fenollar permet comprovar que el nostre autor va utilitzar algunes preferències lèxiques (*devallar, esguard, martres, omeyer, pobrea* i altres), que contradiuen les recomanacions i els criteris de les *Regles*. Potser Fenollar s'aconformava amb la defensa del *sermo urbanus* culte. Pau i els seus contertulins romans, humanistes i elitistes convençuts, aspiraven, a més a més, a una relatinització del seu vulgar. Aquesta podria ser, doncs, la causa bàsica dels importants canvis que sofrí, en les seues mans, el «text» de Fenollar.

4. A tall de conclusió: una hipòtesi sobre la gènesi i l'autoria de les «Regles»

Ens consta que entre els notaris de l'època circulaven manuals d'estil. Així, en una carta de Francesc Carbonell al seu pare Pere Miquel li comenta que «lo fill d'En Cirgós és ja content prestar-me lo seu *estil*; tantost m'hi despondré en traslladar-lo» (CAHNER 1977: 88). Però, al costat d'aquests manuals, els notaris i els escrivans també recorrien a llistes de correccions lingüístiques. Rabella (2000), en comentar uns quants casos de correccions de mots en la documentació processal de la baixa edat mitjana, ha fet veure que aquesta mena de textos eren revisats lingüísticament per tal d'adaptar-los a la llengua del moment. Aquestes llistes devien circular prou a partir de la introducció de la impremta, especialment entre els curadors i els correctors de llibres (estudiants, professors, notaris, escrivans, eclesiàstics), cada vegada més influïts pels humanistes. No cal dir que els poetes de certamen, exposats al veredict de dels jutges dels concursos, també procuraven fer un ús correcte de la llengua i s'auxiliaven de llistes de paraules i de formes verbals correctament fixades. Totes aquestes llistes pretenien ajudar el redactor, el copista o el poeta a la regularització morfològica i a l'actualització lèxica i s'aplicaven bàsicament als textos escrits.

El text de les *Regles* copiat per Carbonell a penes respon a aquests paràmetres: hi ha, certament, correccions que poden afectar el registre escrit, com quan es propugna *arbre* per *abre* o *Barcelona* per *Barsalona*, però, sobretot, predominen les que pretenen orientar el parlar dels «cortesans» i «elegants parladors e trobadors». Com han remarcat molt bé Rossich i Rafanell (1998: 283-284), les *Regles* aspiren sobretot a l'ennobliment, la modernització i la unitat de la llengua parlada. El context en què apareixen les *Regles* i la finalitat amb què han estat concebudes també són ben diferents.

La gènesi de les *Regles* pressuposa, per tant, un cercle cortesà i la convergència d'hòmens diserts i «trobadors» de diversa procedència geogràfica («catalans e valentians»). Això, al final del segle XV, no podia ser la cort de Ferran el Catòlic (1479 - 1516), castellanitzada i ubicada en diversos indrets de Castella (el rei Ferran només va arribar a sojornar tres anys i mig, dels trenta-set de regnat, als seus dominis privatis de la Corona d'Aragó). En els cercles cancellerescos, humanistes i poètics de Barcelona, no hi havia valencians. Tampoc no hi havia catalans a València, sinó ocasionalment, amb motiu de la celebració dels més importants debats i certàmens poètics. Aleshores, només hi ha un lloc que reunia aquestes condicions: la Roma del vicecanceller Roderic de Borja (1457 - 1492), després Alexandre VI (1492-1503). Era una autèntica cort, dominada per llatinistes i humanistes i amb una notable presència de catalans, mallorquins, aragonesos i castellans i, aclaparadorament, de valencians. Era el lloc idoni perquè, en tractar la qüestió del vulgar, en la qual estava tan interessat Pompilio, es considerés també el català, la llengua habitual de Roderic de Borja i de la major part dels seus parents i servidors més pròxims i, per tant, una llengua d'ús cortesà. Allí resideixen curials que s'havien distingit per la seua participació en certàmens poètics valencians i que, tot i ser conscients de la unitat de la llengua, n'empraven habitualment les denominacions regionals. Allí devien arribar els ecos de la rica vida cultural de València, entre els quals les iniciatives de Fenollar. Allí conviuen diverses llengües. Una convivència que, com ja ha estat assenyalat (& 2.2.a; & 2.2.b), potser contribueix a explicar la carta de naturalesa que reben a les *Regles* alguns estrangerismes ben integrats en la parla dels nostres connacionals cultes. Els grans debats sobre la «qüestió de la llengua» a la Itàlia quatrecentista es concentren en les corts dels Borja i dels Mèdici, llocs on es forjava el model de llengua literària per al conjunt dels italians. La reflexió sobre un model ortològic culte, urbà i unitari per al català, basada en el llatí i en el dialecte aleshores més prestigiós, el valencià, però aplicable a tot el domini lingüístic, sembla, per tant, més pròpia de la cort romana de Roderic de Borja que no dels cercles d'homes «diserts» i «trobadors» de València o de Barcelona.

Al segle XV, la llatinització del vulgar podia ser impulsada arreu per erudits, però les propostes per a la superació de les divergències dialectals en la llengua literària i administrativa no eren viables sense el concurs d'un poder polític o cultural unificador. I, per al català, no es podia esperar el concurs de la nova monarquia hispànica dels Reis Catòlics. Carbonell, funcionari submís a Ferran II, d'escassa sensibilitat en relació amb València i de curta volada intel·lectual, difícilment hauria pogut concebre una obra com les *Regles*. Als dos darrers decennis del segle XV, només la Roma de Roderic de Borja podia ser l'escenari del debat humanístic sobre el vulgar català i Jeroni Pau, el catalanoparlant més idoni per a pronunciar-se en el sentit que es fa a les *Regles*, bé que sense cap voluntat de transcendir els cercles en què es movia.

És per això que veig la gènesi de les *Regles* de la manera següent:

a) Potser com a conseqüència de les seues observacions i dels seus contactes freqüents amb poetes catalans i mallorquins, Fenollar va confeigir un text literari o una llista de correccions lingüístiques que circulava entre els seus amics i que arribà a Pau,

bé directament a València o bé, més probablement, a través dels nombrosos eclesiàstics valencians que circulen per Roma. Pau, vist l'interès de Pompilio i d'altres contertulis valencians i mallorquins per les diferents manifestacions del vulgar, contrasta la llista de Fenollar amb els seus col·legues i amics més pròxims, com Llopis, Roca, Casanova, Francesc de Borja, Espanyol, Vilosa, etc. (§ 2.3.c), l'articula a la seua manera, la modifica en bona part en funció del parlar de Barcelona, amb diversos canvis d'exemplificació, supressions i addicions, i n'exposa la «doctrina sociolingüística». És així com l'hauria lliurada a Carbonell. El nostre arxiver la copia al ms. de Girona, conservant fins i tot la rúbrica redactada per Pau. La seua manipulació del text original és mínima.

b) Possiblement induït per Pompilio i pels seus amics i contertulis de Roma, Pau completa l'anterior llista amb una de nova, l'«Additió», que conté diverses observacions sobre les maneres de parlar en els ambients cortesans de Roma, on es deixava sentir la influència de l'italià (*miniar, força, asay, amendosos, flumayre*, etc.) i on el castellà comença a penetrar (*sombrero, andar mi madre, lacayo, sayo, no cumple, parlar a passo, roïdo*, etc.). La data de confecció de l'«Additió» podria ser pròxima a la de la mort de Pompilio (1491), que treballava aleshores en la redacció d'un vast projecte lexicogràfic en què havien de figurar «mots nous, *correctament formats* [la cursiva és meua], que, des de fa set-cents anys fins ara, han anat apareixent en boca del poble, a Itàlia, la Gàl·lia, Hispània i altres nacions de llengua llatina». En tornar a Barcelona (1492), Pau lliura l'«Additió» a Carbonell. Aquest la copia al ms. de Girona, potser fent també alguna manipulació, mínima, i deixant en blanc uns folis per a poder afegir altres possibles addicions de Pau.

c) Com a conseqüència del canvi d'impressions amb Pau sobre la primera versió, Carbonell no resisteix la temptació d'afegir un comentari marginal sobre la construcció *vaig anar*, incorpora al títol original el nom de Pau, bé que situant-lo després de Fenollar, i esborra la rúbrica de l'«Additió». Ara bé, tot i la seua vanitat, no s'atreveix a incloure el seu nom al costat de Fenollar i de Pau, perquè és conscient que Pau i d'altres saben que ell no n'és l'autor.

Carbonell hauria estat així el «*compiler*» dels materials d'altri. No n'ha estat un mer copista, perquè els ha manipulats, però tampoc no n'ha estat el «*compositor*». L'autoria intel·lectual de Carbonell sobre les *Regles* es limitaria, doncs, a la tasca de compilació i a algunes manipulacions del text, amb un embolcall formal que certament porta la seua firma: desordre, correccions, notes marginals, potser incompleció, etc.

Així doncs, la primera part de les *Regles*, basada en una llista confegida per Fenollar, deu haver estat alterada substancialment per Pau. Fenollar no en va ser, doncs, el redactor de la versió tal com ens ha arribat. Pel que fa a l'«Additió», no hi ha cap raó per a posar en dubte que ha estat «feta per Hyerònym Pau e altres perfetament pronuntians lo vulgar català», entre els quals els valencians, catalans i mallorquins que pul·lulaven per la cúria i les acadèmies romanes, plens d'interès o de curiositat per l'humanisme. Pau havia arribat a conèixer molt bé el valencià i era conscient del prestigi que havia adquirit, s'interessava per les coses de València i Mallorca, s'havia familiaritzat amb els altres dialectes catalans i, ben format i preparat, vivia immersit en un ambient en què es debatia intensament la «qüestió de la llengua». Cap d'aquestes condicions no es dona en Carbonell, que, reclòs a Barcelona, no sols desconeixia València i el parlar valencià, sinó que no tenia cap mena de formació universitària. Carbonell podria haver-se convertit en defensor d'un model de llengua culta, però, en cas de concurrència de dues variants diatòpiques igualment recomanables des d'una perspectiva cultista,

diffícilment hauria concedit la preferència a la solució valenciana, tal com fan prou sistemàticament les *Regles*. Només un barceloní com Pau, situat en la Roma del vicecanceller Borja, podia proporcionar informacions molt precises sobre la variació diatòpica de la seua llengua i avalar un model de llengua culta que, tot i ser bàsicament llatinitzant, concedia una clara primacia al valencià. Si les *Regles* no passaren de ser unes meres anotacions és perquè Pau no les va concebre mai com un projecte sistemàtic de fixació gramatical del català al servei del poder, tal com va fer Nebrija en relació amb el castellà, sinó com a resultat de les observacions d'un cortesà amerat de curiositat filològica, però de mentalitat diglòssica (llatí=llengua A; català=llengua B). No debades era servidor d'un vicecanceller que compartia la mateixa mentalitat diglòssica: l'un i l'altre aspiraven a potenciar el llatí com a llengua d'un papat universal.

La situació sociolingüística de la Barcelona de la darrerria del segle XV era ben diferent de la de la Roma borjana. Els lletraferits del Principat reconeixien de bon grat el prestigi del català de València. De fet, una gran part de l'exemplificació de les *Regles* respon preferentment a les necessitats dels catalanoorientals que aspiren a conformar les manifestacions públiques del seu parlar —ja que altrament no seria «parlar avisat» ni es podria llegir «en loch elegant»— a la norma valenciana, que era la norma de prestigi. És per això que aquelles parteixen majoritàriament de les preferències del llenguatge col·loquial de Barcelona (*llangonissa, poder 'potser', umplert, mató, sotrac, guineu, sot, midar, bajanaria*, etc.), a vegades sense tradició literària. Una formulació de les *Regles* tal com ens han arribat és impensable en la ploma de Fenollar. Per formació i bona informació i per l'entorn cultural en què viu, només Pau pot ser, amb el concurs d'alguns dels seus connacionals més il·lustres residents a Roma, l'autor intel·lectual bàsic de les *Regles*. Qualsevol altra alternativa, com la de Carbonell o com la de l'autoria col·lectiva d'un grup d'humanistes i poetes de Barcelona, ensopegaria amb seriosos interrogants: el paper que les *Regles* atribueixen a Fenollar i a Pau, la bona informació sobre la variació diatòpica que palesen, el tipus de mots que tracten, la primacia atorgada a València davant alternatives barcelonines de sòlida tradició literària i cancelleresca, el recurs constant a la dualitat catalano-valenciana, l'absència de valencians en els cercles d'humanistes i trobadors de Barcelona, els efectes ideològicament disgregadors de la provincialització política imperant, etc.

Carbonell es limità a transmetre la ideologia i els mots de Pau: unes notes erudites més o menys organitzades, però sense cap voluntat de projecció pública fora dels cercles erudits en què es movia. Si les *Regles* ens han arribat com a meres notes és perquè no van passar d'aquesta consideració no sols en el cap de Pau sinó també en el de Carbonell. A més, Carbonell tampoc no devia sentir cap necessitat de modificar —ni n'hauria estat capaç— l'estructura i, en general, els exemples de les *Regles*. A Barcelona, Carbonell començava a percebre l'inici d'un procés de substitució lingüística entre alguns sectors de la noblesa cortesana catalana. El català no podia aspirar a ser la llengua «compañera» de la nova monarquia dels Reis Catòlics. En aquest context, difícilment podíem esperar altra cosa d'un «testimoni mut» —per dir-ho en paraules de Jordi Rubió— dels canvis sociolingüístics de la seua època, com va ser Carbonell, fidel servidor del rei Ferran II, el primer sobirà de la Corona d'Aragó que gosà adreçar-se institucionalment per escrit en castellà als seus vassalls catalanòfons.

Badia (1999) ha demostrat fefaentment la intervenció material de Carbonell a les *Regles*, però, a la vista de les consideracions que he exposat, no crec que n'haja provat l'autoria intel·lectual. El nostre eminent filòleg, però, n'està tan convençut que, en la mesura que avança el seu llibre, converteix aquesta hipòtesi en una probabilitat pràcticament

homologable amb la certesa.⁴ Per a mi, en canvi, l'autor intel·lectual bàsic de les *Regles* degué ser Jeroni Pau. N'estic convençut, però no puc provar-ho. Fenollar té el mèrit d'haver probablement encetat a ca nostra el debat sobre la «qüestió de la llengua». Encara que en desconexem la formulació, el seu «text» o els seus «materials» van ser aprofitats per Pau i pels seus col·laboradors «catalans e valentians». Però, certament, correspon a Carbonell el mèrit d'haver-se fet ressò documental d'una de les poques manifestacions catalanes de la «qüestió de la llengua» i, per tant, d'haver-nos-en assabentat.

Totes aquestes reflexions no haurien estat possibles sense les valuoses recerques de Mariàngela Vilallonga sobre Jeroni Pau i la cultura humanística de la segona meitat dels segle XV i sense les hipòtesis engrescadores del llibre, repetidament comentat, d'Antoni M. Badia i Margarit. Reconeixer i agrair-los la seua impagable tasca m'ha semblat que podria ser el millor colofó d'aquest treball.

València, setembre de 2001
ANTONI FERRANDO
(Universitat de València)

BIBLIOGRAFIA

- ADROHER 1957 M. A. ADROHER, *Estudios sobre el manuscrito «Petri Michaelis Carbonelli Adversaria. 1492» del Archivo Capitular de Gerona*, «Anales del Instituto de Estudios Gerundenses», XI (1955-1956), ps. 109-162.
- ALCOBERRO (ed.) 1997 Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques d'Espanya*, 2 volums, «ENC», 17 i 18 (Barcelona, Barcino, 1997).
- AGUILÓ 1889-1890 E. de K. AGUILÓ, *Cartas del Cronista Carbonell a Doña Beatriz de Pinós*, «Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana», III, ps. 30 i 45.
- BADIA I MARGARIT 1999 A. M. BADIA I MARGARIT, *Les «Regles d'esquivar vocables» i la «qüestió de la llengua»* (Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1999).
- ID. 2001 —, *Entorn de Pere Miquel Carbonell. Primer comentari sobre les «Regles de esquivar vocables (Edició i estudi de 1999)»*, «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes», XLIII, «Miscel·lània Giuseppe Tavani», 2 (Barcelona, PAM, 2001), ps. 83-95.
- BARCELÓ I ENSENYAT 2000 M. BARCELÓ I G. ENSENYAT, *Els nous horitzons culturals a Mallorca al final de l'Edat Mitjana* (Palma, Edicions Documenta Balear, 2000).

4. Heus ací algunes de les seves frases: «Les *Regles* foren escrites i transcrites per la mateixa persona» (p. 98); «Aquesta persona no podia ésser Bernat Fonollar ni Jeroni Pau. Havia d'ésser Pere Miquel Carbonell» (p. 141); «Carbonell sembla l'autor material; ho fou» (p. 136); «Les *Regles* no eren escrites per Bernat Fenollar ni podien ésser-ho per Jeroni Pau (encara que en fos l'impulsor). Per tant, no és incongruent d'atribuir-ne la redacció a Pere Miquel Carbonell» (p. 148).

- BATLLORI 1994 M. BATLLORI, *La família Borja*, dins *Obra completa*, vol. IV (València, Tres i Quatre, 1994).
- BOFARULL 1864-1865 M. BOFARULL, *Opúsculos inéditos del cronista catalán Pedro Miguel Carbonell* [*Opúsculos*], vols. I i II, dins *Col·locInACA*, vols. XXVII i XXVIII (Barcelona 1864-1865).
- CAHNER (ed.) 1977 M. CAHNER (ED.), *Epistolari del Renaixement*, vol. 1 (València, Clàssics Albatros, 1977).
- CARBONELL P. M. CARBONELL, *Opúsculos*, vegeu M. BOFARULL.
- CARBONELL P. M. CARBONELL, *Epistolari*, vegeu E. AMIGÓ i també M. CAHNER.
- CARBONELL P. M. CARBONELL, *Cròniques d'Espanya* [*Cròniques*], vegeu A. ALCOBERRO.
- CÁRCEL M. CÁRCEL, vegeu V. PONS.
- CIFUENTES L. CIFUENTES, *Corpus medicum catalanorum* (en premsa).
- COLÓN 2001 G. COLÓN, *Les «Regles d'esquivar vocables». Autoria i entorn lingüístic* (Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2001).
- COLÓN i SOBERANAS 1985 G. COLÓN I A. SOBERANAS, *Panorama de la lexicografia catalana: De les glosses medievals a Pompeu Fabra* (Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1985).
- CRUSELLES 1995 J.M. CRUSELLES, *El cardenal de Càpua*, dins R. NARBONA et alii (eds.), *L'univers dels prohoms (Perfils socials a la València baix-medieval)* (València, Eliseu Climent, 1995), ps. 217-256.
- ID. 2001 —, *El Cardenal Rodrigo de Borja, los curiales romanos y la política eclesiástica de Fernando II de Aragón*, dins *Congreso Internacional. De la unión de las coronas al Imperio de Carlos V*, vol. I (Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001), ps. 253-279.
- DURAN 2000 E. DURAN, ressenya a A. M. BADIA, *Les «Regles de esquivar vocables» i la «qüestió de la llengua»*, dins *Arxiu de Textos Catalans Antics*, vol. 19 (2000), ps. 715-719.
- FERRANDO 1983 A. FERRANDO, *Els certàmens poètics valencians dels segles XIV al XIX* (València, Institució Alfons el Magnànim, 1983).
- ID. 2000 —, *El paper dels primers editors (1473-1523) en la fixació del català modern*, «Caplletra», 27 (tardor de 1999), ps. 109-136.
- GARCIA SEMPERE 1997 M. GARCIA SEMPERE, *La «Istòria de la Passió», de B. Fenollar i P. Martines, i la «Contemplació a Jesús crucificat», de B. Fenollar i J. Escrivà. Estudi, edició i concordances*, tesi doctoral (Alacant, Universitat d'Alacant, Departament de Filologia Catalana, 1997).
- MARTÍNEZ FERRANDO 1961 J.E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Aportación de datos acerca del Archivo Real de Barcelona y sus archiveros durante los reinados de Juan II y Fernando el Católico*, dins *V Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. V (Saragossa, CSIC, 1961), ps. 75-109.

- MAYER 1979 M. MAYER, *Un opuscle de Pere Miquel Carbonell a l'Arxiu de la Corona d'Aragó*, «Faventia», 1/2 (1979), ps. 293-305.
- MENOTTI 1992 M. MENOTTI, *Els Borja. Història i iconografia*. Edició de M. Batllori i X. Company, amb un estudi de M. Carbonell (València, Bancaixa, 1992).
- NADAL i PRATS 1996 J.M. NADAL i M. PRATS, *Història de la llengua catalana*, vol. II (Barcelona, Edicions 62, 1996).
- PAU J. PAU, vegeu M. VILALLONGA.
- PONS i CÀRCEL 2001 V. PONS i M. CÀRCEL, *La diòcesis de València en los pontificados de los Borja*, «Anales Valentinos», 53 (2001), ps. 87-119.
- RABELLA 2000 J.A. RABELLA, *Les altres «Regles d'esquivar vocables»: les correccions en la documentació processal*, «Caplletra», 27 (tardor de 1999), ps. 55-63.
- RAFANELL A. RAFANELL, vegeu ROSSICH, A.
- RIQUER 1964 M. DE RIQUER, *Història de la literatura catalana*, vol. III (Esplugues de Llobregat, Ariel, 1964).
- ROSSICH 1995 A. ROSSICH, *Una qüestió d'història de la llengua catalana: el reconeixement de la vocal neutra*, dins P. BALSALOBRE i J. GRATAÇÒS (eds.), *La llengua catalana al segle XVIII* (Barcelona, Quaderns Crema, 1995), ps. 119-200.
- ROSSICH i RAFANELL 1988 A. ROSSICH i A. RAFANELL, *Oralitat, escriptura, ortologia*, dins *Actes de l'Onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, Palma (Mallorca), 8-12 de setembre de 1997*, vol. I (Barcelona, PAM, 1988), ps. 263-298.
- RUBIO VELA 1998 A. RUBIO VELA, *Epistolari de la València medieval*, vol. II (València/Barcelona, IIFV i PAM, 1988).
- SARAGOSSÀ 1992 A. SARAGOSSÀ, *Sobre l'autoria de les «Regles de esquivar vocables o mots grossers o pagedsvols»*, dins «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes», vol. XXIV, ps. 81-112.
- VAQUERO 2001 M. VAQUERO, *Valencianos en Roma durante el siglo XV: una presencia en torno a los Borja*, dins *El hogar de los Borja* (València, Generalitat Valenciana, 2001), ps. 185-198.
- VILALLONGA (ed.) 1986 M. VILALLONGA, *Jeroni Pau, Obres*, 2 vols. (Barcelona, Curial, 1986).
- ID. 1988 —, *Dos opuscles de Pere Miquel Carbonell* (Barcelona, Asociación de Bibliófilos de Barcelona, 1988).
- ID. 1998 —, *Alexandre VI i l'Humanisme*, dins *L'Europa Renaixentista. Simposi sobre els Borja (1994)* (Gandia, CEIC «Alfons el Vell» i Tres i Quatre, 1998), ps. 95-133.
- ID. 1999 —, *El viatge dels catalans a Roma durant el segle XV*, dins P. BALSALOBRE i A. RAFANELL (eds.), *Estudis de filologia catalana* (Barcelona, PAM, 1999), ps. 201-221.
- ID. 2000 —, *Jeroni Pau en el umbral de un mundo nuevo: Quinto centenario de su muerte*, dins *Acta Conventus Neo-Latini Abulensis. Proceedings of the Tenth International Congress of Neo-Latin Studies (Avila, 4-9 August 1997)* (Tempe (Arizona), Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2000), ps. 647-657.